

ИНВЕНТАРНИ БРОЈ 15672
НАБАВЉЕНО 4.11.2021

„Odakle da počnem?“, kaže majka. Istog trenutka pružam ruku i pritiskam dugme na magnetofonu. Magnetofon je star. Danima sam obilazio prodavnice i raspitivao se gde mogu da nabavim takav aparat, marka nije bila važna. Prodavci su bili ljubazni, smeškali se, slegali ramenima, pokazivali mi najnovije modele kasetofona. Jedan od njih, u tržnom centru u severnom delu grada, priznao mi je da nikada nije video magnetofon. Mislio je, doduše, da je njegov otac, zapravo očuh, imao takvu „spravu“. Nije imao bolju reč za to, rekao je, jer u poređenju sa današnjim uređajima, rekao je i dotakao niz novih japanskih modela, i ne može se govoriti drugačije. Dao mi je svoju posetnicu. Za svaki slučaj, rekao je, ukoliko se predomislim. Pamtio je, takođe, koturove s trakama, koje nije smeo da dira, izuzev onih praznih, od crne ili bezbojne plastike, koje je ponekad, to mu je bilo dopušteno, kotrljao preko poda. Jedino je bio siguran, rekao je, da je njegov očuh stalno slušao snimke Badija Holija. Posetnicu sam stavio u mali gornji džep na sakou. U isti taj sako, kada sam se pripremao za odlazak, poređao sam svoje trake. Sako se, presavijen, nalazio na vrhu kofera, i ne bi mogao da ih sačuva od nekog snažnijeg udarca, više bi ih, uostalom, sačuvale kartonske kutije u koje su bile

upakovane, ali rukavi sakoa koje sam prekrstio preko njih, učvrstivši ih elastičnim trakama, ublažavali su nesigurnost koju sam osećao. Nisam želeo da otputujem, kao što nisam želeo da ostanem, i praznina rukava koji su grlili glas pretvoren u elektromagnetni zapis mogla je samo da doprinese mojoj nedoumici, međutim, upravo su ta dva odsustva učinila da spustim poklopac i zaključam bravice. Presavio sam spisak sa stvarima – odevni predmeti, peškiri, nekoliko knjiga, patike, higijenski pribor – i ugurao ga među papire sa adresama i brojevima telefona u novčaniku. Trake se nisu nalazile na spisku. Dodao sam ih naknadno, kada je kofer već bio spakovan. Pakovao sam ga na podu, klečeći, a onda sam se uspravio, prišao ormanu s knjigama i, sa mesta na kojem su počivale otkako su snimljene, iza tomova Akademijinog *Rečnika srpskohrvatskoga jezika*, izvukao prašnjave, crvene kutije s trakama. Nisam ih dotakao četrnaest godina, ako ne računam poslednje krećenje, pre sedam godina, kada sam sve knjige skinuo sa polica, svaku obrisao mekom krpom i protresao, i onda smestio u velike kutije, naslagane nasred sobe, ispod lusteru uvijenog u plastičnu kesu. Iako nisam prethodno otišao, po njih sam se u stvari vratio, pomislio sam dok sam odizao gornji deo sakoa, smeštao ih između nabora tkanine i prekrivao presavijenim rukavima. Pre četrnaest godina, ne, pre šesnaest godina umro je moj otac. Umro je brzo, u jednom treptaju, kako je govorila moja majka, premda sam ja bio uveren da je umirao polako, godinama, i da se zarazio smrću onog trena kada se, četrdeset godina pre toga, našao iza ograde od bodljikave žice u nemačkom logoru za

zarobljene oficire. Majka je, naravno, to poricala. Umire se samo jednom, govorila je, niko ne hoda okolo kao živi mrtvac. Moji prijatelji su stali na njenu stranu. Ti gledaš na istoriju, govorili su mi, poput nekog romantičara, na sudbinu kao na pastoralnu scenu u kojoj, iz prikrajka, vrebaju zli dusi. Ne, govorio sam, postoje niti koje vezuju čoveka sa prelomnim trenucima, kada duša popušta, i život je posle toga samo odmotavanje kalema, sve dok nit ne dođe do kraja, ne zategne se i ne iščupa, nema druge reči, dušu iz njenog pohabanog boravišta. Prijatelji su odmahivali rukama, majka je dolivala rakiju u čašice, žene su donosile vruće kiflice sa sirom iz kuhinje. To je bilo posle sahrane. Rabin je tako tiho izgovarao molitve da su se ljudi podizali na prste ne bi li ga bolje čuli. Narednog dana, dok smo se još sudarali u novoj praznini stana, rekao sam majci da želim da snimim njenu ispovest. Premotavam traku i pritiskam dugme na kojem piše „Start“. „Odakle da počnem?“, kaže majka, i istog trenutka ponovo zaustavljam traku. Nisam znao šta da joj kažem. Sedeli smo za stolom u trpezariji, preda mnom je ležao papir na kojem sam prethodnog dana napisao „Majka: život“, pred njom je, na metalnim nožicama zapetljanim u heklani stolnjak, stajao mikrofona, koturovi su se zaludno okretali, a ja sam piljio u njene tamnosmeđe oči, usađene duboko ispod obrva. Pretpostavljam da me sada plaši ta tišina. Prvo su me, doduše, uplašile njene reči. Već dve godine nisam čuo svoj jezik, nisam ni mogao često da ga čujem ovako daleko na zapadu Kanade, u gradu u kojem je svako imigrant, i kada je odjeknuo, što je prava reč za kućicu u kojoj stanujem, sa zvučnika magnetofona, naprosto

sam klonuo. Da je na stolu na koji sam bio postavio magnetofon bilo više mesta, položio bih obraz na glatku površinu i smesta zaspao. Prethodne večeri smejaao sam se starom Italijanu koji je rekao da u reči „Sicilija“ ima više značenja nego u najvećem rečniku, a sada sam bio spreman da poverujem da tri reči koje ništa ne kazuju mogu da ispričaju ceo život. Majka je čekala, umela je da čeka. Otac je bio onaj koji je uvek skakao sa stolice, jurio prema telefonu, trzao se kada bi zazvonilo zvono na ulaznim vratima. Nacrtao sam šestokraku zvezdu, dva ukrštena trougla, u uglu papira. Nisam znao šta da joj kažem. Nisam znao gde stvari počinju, gde se završavaju. Posedovao sam samo osećaj odsustva i veru, koju sam u međuvremenu izgubio, da reči mogu sve da nadoknade. To bi je obradovalo, taj gubitak vere u reči. Svaka vera je dobra, govorila je, ali onaj ko ne ume da čuti ne može da se nada da će u rečima naći utehu. Otuda izraz nelagodnosti na njenom licu dok sam postavljao magnetofon, uključivao mikrofonski, razvlačio kablove. Nikada nije htela da se pretvara. Gledala je ljude pravo u oči i pokazivala šta misli, šta oseća, šta namerava da kaže. Bezbroy puta sam pokušao to da ponovim, ali pogled mi je uvek nekud klizio, usne se stiskale, obrazi upadali, čelo se mrštilo. Onda je rekla: „Samo sam jednom poželela da umrem, posle je bilo lakše.“ Pružam ruku prema komandnoj dugmadi na magnetofonu. Nije tišina ono što nas plaši, već ono što posle nje sledi: neminovnost izbora, nemogućnost menjanja, nepobitnost vremena, raspored stvari u svemiru. Koturovi počinju ponovo da se okreću. Tišina, kao i sve ostalo u našem sećanju, traje mnogo kraće. Onda, tamo, pomišljao sam da, ako tako budemo

nastavili, moje zalihe traka neće biti dovoljne; sada, ovde, nisam siguran da sam za to vreme napisao bilo šta na listu papira koji je ležao preda mnom. Da imam olovku, pokušao bih, dok traka teče, da ponovim šestokraku zvezdu, ili bih možda nacrtao kvadrat i nad njim trougao, potom tanku spiralu koja je sve pretvarala u predstavu kuće sa odžakom, u senastu figuru koju sam marljivo upisivao na margine knjiga i uglove svezaka tokom predavanja, na književnim večerima, u pauzama koncerata, na poslovnim sastancima. Dok se koturovi okreću, neka nepodmazana osovina ili sasušena prenosna traka, kako je tvrdio Donald, proizvodi piskav zvuk, sasvim tih, kao krik miša iza ormara. Poređenje s mišem nije bilo moje, jer nikada nisam čuo miša, već Donaldovo, izrečeno dok je nastojao da me uveri da je njegov stari magnetofon u upotrebljivom stanju. Stajali smo u podrumu kuće njegovih roditelja, u prostoriji prepunoj alata, starih kućnih uređaja, božićnih ukrasa i gomila prašnjavih nedeljnika, i nagingali se nad magnetofon. Dovoljno čujan, dovoljno uporan, zvuk je u meni budio sumnju, rekao sam Donaldu, da neću uspeti da čujem majčin glas. Osluškiavao sam prvo levim, potom desnim uhom. Donald je odmahnuo glavom. Nije to grmljavina, rekao je, od koje bride bubne opne, već prigušena pobuna materijala, ništa više od krika miša iza ormara. Evropljani toliko veruju u sumnju, smatrao je, da su najsrećniji kada ne moraju da se odluče. Na ovom kontinentu, rekao je, onaj ko sumnja ostaje zauvek na dnu ili na početku, što je, bar kada je on u pitanju, ista stvar. Donald je pisac. Prisetio se svog magnetofona dok sam mu, u restoranu na širokom rečnom

ostrvu, pretvorenom u gradski park, pričao o bezuspešnim nastojanjima da pronađem uređaj na kojem bih preslušao trake sa majčinim glasom. Verovao je da ga još uvek čuva negde u podrumu njihove stare porodične kuće, u stvari, bio je uveren da se tamo nalazi jer njegov otac nije nikada ništa bacio, sve se, kako je tvrdio, može ponovo upotrebiti, sve sačeka neki novi trenutak, što se, rekao je Donald, pokazalo kao tačno, bar u ovom slučaju, iako je on, Donald, uvek mrzeo taj magnetofon zbog traka sa starim ukrajinskim pesmama i crkvenim horovima koje je otac stalno donosio u njegovu sobu i zahtevao da ih čuje još samo jednom. Moj otac, rekao sam, nije nikada koristio moj magnetofon. Što je, doista, bila jedna od onih malih laži pomoću kojih uspevamo da opstanemo u životu. Pomoću kojih uspevam da opstanem u životu, trebalo bi da kažem, i da tako izbegnem veliku laž uopštavanja. Ne postoji ništa na ovom svetu što u podjednakoj meri pripada svim ljudima, sa izuzetkom, možda, bioloških funkcija. Ukratko, svako mora povremeno da isprazni prepunjenu bešiku, ali niko to ne radi na isti način. Moj otac bi se, na primer, svaki put stresao dok bi mokrio, a ja sam stajao, i stojim, mirno, i tek povremeno oblizujem usne. Podjednako smo se razlikovali i kad smo pritiskali komande na magnetofonu: otac je to činio palcem, ja sam se služio kažiprstom. Magnetofon smo kupili po izuzetno povoljnoj ceni od bračnog para, gastarbajtera, koji su na taj način hteli da se oduže ocu. Moj otac je bio lekar, ginekolog, stručnjak za pobačaje i, kako to obično biva, za začinjanje i održavanje trudnoće. On je prvi snimio svoj glas, odrecitovavši jednu pesmu Vojislava Ilića, u tome je bila moja

mala laž. Tražio je da ima svoju traku, na koju je nameravao da snimi razne stručne članke iz medicinskih časopisa, koje bi potom preslušavao dok se odmara posle ručka, što nije nikada uradio. Tu se moja mala laž završavala i pretvarala u istinu. S druge strane, majka nije nikada prišla magnetofonu. Godinama smo morali da je ubeđujemo da je električni štednjak bolji od šporeta na drva, da je električni bojler praktičniji od kazana koji se zagrevao vatrom od daščica, novina i komadića uglja. Posedovala je upornost koju je otac, u ono vreme, označavao kao „bosansku tvrdoglavost“. Kada bi ona rekla „ne“, to je bilo „ne“; nije bilo drugog značenja, drugog tumačenja, drugog čitanja. Morale su da prođu godine da bi ona, posle „ne“, rekla „da“, a i tada je ostajala sumnjičava, spremna da nas, premda bez zlobe, podseti na svoje izvorno odbijanje. U suštini, bila je u pravu. Novi aparati su se brzo kvarili, pregorevale su ringle, grejači i osigurači, popuštali magneti, taložio se krečnjak. Šporet na drva je trajao večno. Ceo život nije bio dovoljan da mu sagore šamotne oplata. Nema razloga, smatrala je majka, da bude drugačije. Život nije promena, smatrala je, život je ponavljanje. I sada tek znam zašto je ustuknula, ne stvarno, već duboko u sebi, što sam video u njenim suznim očima, kada sam joj prineo mikrofon i pripremio se da, uprkos svim njenim nekadašnjim odbijanjima, snimim njen glas. Ponavljanje se završilo, život je postao promena. Rekao sam joj da to činim zbog oca, zbog toga što nisam bio dovoljno mudar da sačuvam njegovu ispovest, i da će njena priča zapravo popuniti prazninu koja je iza njega ostala. Da sam joj rekao da to činim zbog nje, odbila bi. Ništa se nije činilo *zbog* nje, *za* nju, već je ona sve

činila za druge. Sve se u nju ulivalo, svaka nedaća i svaki neuspeh, svako trpljenje i svako stradanje. Donald bi za nju rekao da je poput velikog gromobrana, da se svako pražnjenje mračnih energija prenosilo u nju, da je štrčala nad nama, spremna da sagori, samo da bi nas sačuvala. Znam da bi to rekao jer sam jednom čuo kako svoju majku, ili je to možda bila njegova ujna, poredi s kišobranom. Stajala je nad nama poput kišobrana, rekao je, i nikada kap kiše nije ovlažila naše kose. Nikada neću moći da govorim kao Donald, nikada neću uspeti da povežem reči na taj način, tako da dve reči tvore treću, neizrečenu, ili nešto izvan reči, sliku, značenje koje se zapravo ne može izraziti rečima, bez obzira na to kojim jezikom se služim, njegovim ili svojim. Sada sam znao odakle potiče moj strah. Za dve godine jezik može da se zaboravi, za šesnaest može da iščezne sa lica zemlje, a kada iščezne, onda ni nas više nema. Piskavi zvuk je jedino što ostaje. Majka me je pogledala: način na koji je stiskala usne nagoveštavao je da je, kako je sama govorila, „rekla svoje“. Traka se još neko vreme okretala, onda se čulo kako se otvaraju vrata, zatim nečiji glasni plač, potom moje reči: „Nastavićemo sutra“. Nastavili smo posle desetak dana, možda tek posle dve nedelje. Do tada se povorka rođaka, prijatelja, pacijenata i komšija sasvim proredila. Sve češće smo ostajali sami, pogotovo uveče, ali majka je odbijala moje pozive da produžimo sa snimanjem. Jednom sam čak sve ponovo namestio, razvukao gajtane i učvrstio mikrofona na nožice, ali kada sam pritisnuo dugmad, majka je ustala i otišla u kuhinju. Sada sam to čuo kao dva uzastopna udarca, nalik na zvuk gutanja, prvi kratak, odsečan, kao odraz moje uverenosti,

drugi pomalo produžen, izvitoperen, kada sam, ne krijući očajanje, polako zaustavljao aparat. Treći udarac, kada smo doista nastavili sa snimanjem, kada je majka pristala da govori, nisam čuo, ili se, ako se čuo, izgubio ispod piskave škripe nepodmazanih osovina. Majka se prvo nakašljala, što je trebalo da me podseti na to koliko se neprijatno osećala, što sam znao, i onda i sada, pogotovo sada, ali ni tada ni sada nisam bio spreman to da prihvatim, iako sada razumem užas koji je morala da savlada, ne u bojazni od nepoznate naprave, već zbog prinude koju sam joj nametnuo, primoravajući je da mi, radeći ono protiv čega se celo njeno biće protivilo, iskaže svoju ljubav, da se odluči za nju u trenutku kada je još uvek болоvala zbog gubitka prave ljubavi, one prema mom ocu. Sada sam, u kućici koja je, prema kanadskim merilima, uprkos skromnoj veličini, bila prava kuća, iako se po evropskim merilima, s obzirom na materijal upotrebljen za njenu izgradnju, mogla jedino nazvati barakom, spoznao nezasitost svoje sebičnosti. Primoravajući je da govori, hteo sam da je imam samo za sebe, da njen osećaj gubitka pretvorim u svoj osećaj dobitka. Previše veruješ u reči, rekao mi je Donald jednom prilikom, a to uvek opterećuje onoga koji piše, čak i ako nije pisac. Pisanje je neverica u reči, rekao je, u govor, u bilo kakvu mogućnost pripovedanja, ono je, rekao je, zapravo bekstvo od jezika, a ne, kako kažu, tonjenje u sam jezik. Onaj koji tone, rekao je, on se davi, a pisac pluta na površini, na razmeđu svetova, na granici između govora i tišine. Nisam bio siguran da razumem o čemu govori. Ispričao sam mu o trakama sa majčinom ispovešću i rekao da verujem kako se od toga može napraviti knjiga.

Donald je samo odmahnuo glavom. Sedeli smo u restoranu na rečnom ostrvu, pretvorenom u veliki gradski park, i piljili u oblakodere u centru grada. Grad je bio podignut na okolnim brdašcima koja su nekada bila deo prerije u podnožju kanadskih Stenovitih planina, a soliteri na ravnici omeđenoj uskom rekom, i njenom još užom pritokom, tako da su se videli sa skoro svake tačke, bez obzira na to gde se čovek nalazio. Osovine su ponovo zaškripale, ili je prenosna gumica ponovo zapela za neko ispupčenje, i učinilo mi se da je majka udahnula vazduh, da ga je srknula između stisnutih zuba. Pomislio sam da će briznuti u plač, zbog čega sam odmah morao sebe da prekorim, jer ona nikada nije dozvolila sebi da zaplače pred nama, bar ne nad sobom. Plakala je zbog drugih, nad drugima, na sahranama ili svadbama, ili u bioskopskim dvoranama, dok smo još svi zajedno, kao porodica, odlazili u bioskop, pogotovo kada smo gledali *Prodavačicu ljubičica*, ali nikada zbog sebe, čak ni onda kada bi uvreda bila direktna, sećanje bolno, bol očigledna. „Kada su Nemci ušli u Zagreb“, rekla je majka, „gazili su preko cveća i čokolada.“ Znam dobro tu rečenicu. Bila je deo porodične istorije i mitologije, i često sam je čuo tokom večeri kada su otac i majka, sa svojim gostima, pričali o tome kako je bilo pre rata. Sada mora da se doda „pre Drugog svetskog rata“ jer, dok sedim ovde, u kućici koju sam iznajmio od mršave, stare Kineskinje, tamo, odakle sam došao, vodi se novi rat, odnosno, okončava se onaj stari, dovršavaju se neostvarene namere, kao da je neko izvukao prošlost iz filmskog arhiva i podstakao glumce da nastave započetu scenu. Ali u vreme kada smo sedeli ispod starinskog lustera, pravi smisao te

rečenice mi je izmicao. Majka je, i dalje odevena u crnu bluzu i crnu suknju, sedela neprirodno ukrućena, leđima pritiskajući naslon stolice, kao da želi da pobegne od mikrofona, i ja sam, nagnut nad magnetofonom, zagledan u zelenkastu svetlost kontrolne lampice koja je podrhtavala, širila se i skupljala u ritmu majčinog glasa, mislio jedino na kvalitet snimka, na mogućnost da se, usled majčinog otpora i udaljavanja, reči ne pretvore u magnetni zapis, ili da, izrečene izvan direktnog opsega osetljivosti mikrofonске membrane, postanu izvitoperene, jedva čujne, neupotrebljive. Sada bih, kada bih samo umeo da pišem, mogao da se poigram apsurdnim paradoksom da su majčine prezrive reči o Nemcima snimljene na magnetofon i traku proizvedene u Nemačkoj. Ona ih, naravno, nije prezrivo izgovarala. Za nju je istorija bila činjenica, malj koji se s neumoljivom tačnošću spuštao na nju, na majku, kad god je hteo, i svaki prezir, uprkos bolu i uprkos snazi udara, bio bi samo potvrda poraza, koje ona jednostavno nije priznavala. Prezir je samo moj, dodatak koji upisujem u uverenosti da sada, daleko od novog rata, bolje razumem stari, iako nikada nisam razumeo zašto bi neko poželeo da baca čokoladu pod noge vojnika koji marširaju. Ali, dok je cveće letelo kroz vazduh a čokolada se pretvarala u ljigavu smesu, majka je užurbano pakovala kofere. Zagreb više nije bio isti grad, i njen život se rušio na isti onaj način na koji se moj srušio kada je, pedeset godina kasnije, počeo novi rat i Beograd postao neki drugi grad, kojim je, bez cveća ili čokolada, prolazila neka druga, zbunjena vojska. Donald bi mi sigurno preporučio da proverim podatke o bacanju čokolade, da ne

gradim na nesigurnim temeljima. Ne postoji ništa tako pouzdano kao istorija, rekao je. Sedeli smo u restoranu na rečnom ostrvu, gotovo u središtu parka, i on je prethodno, s ljubaznim osmehom, saslušao moju ideju o pretvaranju majčine ispovesti u priču, možda čak u knjigu, kako sam smelo naglasio. Smelost je proistekla iz mog osećaja usamljenosti, iz činjenice, zapravo, da sam pisanje uvek povezivao sa usamljenošću, i da sada, nakon dve godine na rubu prije, na domaku severa, nisam imao ništa drugo osim sebe. Donald me je upozorio da verovanje da pisac piše ne bi li sebe spasao iz ponora samoće predstavlja smicalicu samih pisaca i, naravno, kritičara, koji onome što je čisti zanat žele da pripišu auru natčovečanskog pregnuća. Pisanje je, rekao je, traganje za pravom merom odnosa stvarnog i nestvarnog, i kad god se taj fini balans ne ostvari, rekao je, pisanje se pretvara u zaludnu propagandu, bez obzira na to da li je reč o preobilju stvarnosti u socijalističkom realizmu ili o gomilanju nestvarnog u magičnom realizmu. Zbog toga je, uostalom, rekao je, tako teško pisati o istoriji, jer nas ona, rekao je, užasava svojom sveobuhvatnošću i mami svim onim mogućnostima koje su mogle da se odigraju. Loš istorijski roman, rekao je, može se napisati u jednom danu, dok lagodno sediš u hladovini sobe, *nakon* istorije koju opisuješ, i pripisuješ svojim junacima nadnaravnu mogućnost da znaju ono što u stvarnom životu, u *stvarnoj* istoriji, ni na koji način nisu mogli da znaju. Kao što ja ne znam da li su svi pisci slatkorečivi kao Donald. Da ne pišem, da ne želim da napišem knjigu o majci, sigurno bih pisao knjigu o Donaldu. Ponekad zažalim što Donald nije pored

mene, ne samo zbog čokolade pod nemačkim čizmama, ali čak i kada mi se ta pomisao vrmala po glavi u njegovom prisustvu, nisam se usudio da je prevalim preko usana. Nije bilo u pitanju samo poštovanje, strahopoštovanje, u stvari, koje sam osećao prema piscu, onako kako uvek, negde duboko u sebi, drhtimo pred osobama koje su vešte u nečemu što nama stalno izmiče, već i osećaj da majčin glas, pogotovo sada kada je mrtva, pripada samo meni, na onaj intiman način na koji nam, na primer, pripada poseta grobu voljene osobe. Majka se verovatno ne bi složila. Ako ćeš me požaliti, često je govorila, požali me za života, jer kada umrem, biće mi svejedno. Međutim, kada je otac umro, njena tuga je bila iskrena. Kao i sve udovice, odlazila je na beogradsko Jevrejsko groblje u redovnim razmacima, brisala prašinu, prala spomenik, čupala travu i ostavljala kamenčiće, ali u njenim očima više nije bilo sjaja, hitrost je iščilela iz njenog tela, ruke su joj povazdan počivale u krilu, i kada bih je zatekao u spavaćoj sobi, koja više nije bila njihova, već samo njena, mogao sam da vidim da se naprosto smanjila. Dok smo sedeli u sobi a ona tvrdoglavo, uprkos mojim upozorenjima, udaljavala glavu od mikrofona, to se još nije videlo: rana je bila sveža, bol neispitan, odsustvo toliko stvarno da je više ličilo na prisustvo. Na kraju je rekla: „Stajala sam kraj prozora i gledala kako se ljudi menjaju.“ Upitao sam je kako je to mogla da vidi. „Hodali su uspravno, govorili povišenim glasom, zatezala su im se leđa, podizala ramena. U Beogradu su, kada smo stigli u Beograd, ljudi uglavnom hodali pognutih glava, sami ili u parovima, i šaputali su. Svaki put kada bi se deca nasmejala, morala sam da ih

prekorevam.“ Pomenuo sam strah. „I rabin me je to pitao“, rekla je, „kada sam otišla kod njega i zatražila da me prevede na jevrejsku veru. Zar ne vidite šta se događa, upitao me je, zar se ne bojite? Bilo je to 1938. Htela sam da deca napokon znaju šta su i ko su, i htela sam da napokon sretnu dedu i baku. Ni na šta drugo nisam mislila.“ Izvadila je maramicu i obrisala nos. I ja vadim maramicu i brišem nos. Tvrda bosanska glava, govorio je za nju moj otac, ali s nežnošću, kao što bi neko rekao „kuco“ ili „maco“, ali bilo je u tome istine, kao što je bila istina da je on imao meku jevrejsku glavu, da se povlačio, ne da bi odustao, nego da bi pronašao novi put, dok je ona ostajala da sedi i čeka, sve dok ne bi ostvarila ono što je naumila. Njen prvi muž je poticao iz ortodoksne aškenaske porodice, verovatno levičar, iako to ona nije nikada rekla, možda čak komunista, i sklopio je s mojom majkom, koja tada nije bila moja majka, građanski brak, što se tada, kako mi je neko mnogo kasnije rekao, moglo učiniti u samo dva mesta u celoj ondašnjoj Jugoslaviji. Njegovi roditelji, koji su, kao svi pravi Jevreji, imali posebne sudove za šabat i praznike, nisu to mogli da prihvate. Odbijali su da vide njihovu decu, sve dok se majka nije zagnjurila u ritualni bazen i pokazala im potvrdu, overenu pečatom beogradskog rabina, da se više ne zove Mara ili Marija, već Mirjam. Topovi su već pucali, Hitler je grickao parčice Evrope, a majka je postajala Jevrejka da bi, kako je jednom rekla, isterala stvari na čistinu. Zaustavljam magnetofon i odlazim u kuhinju, tražim kutiju s keksom, pristavljam vodu za kafu. Možda grešim kada govorim o političkim opredeljenjima majčinog prvog muža. Nije li njihovom

mlađem sinu dao drugo ime Aleksandar? Prvo ime je bilo jevrejsko, ali drugo je nesumnjivo bilo pohvala kralju istog imena, što je majčinog prvog muža pre definisalo kao pristalicu jugoslovenstva, a ne kao levičara ili komunistu, koji su za kralja marili kao za lanjski sneg. To je bio jedan od omiljenih izraza moje majke, taj lanjski sneg. Njen jezik se sastojao od mešavine poslovice i izreka, narodnih mudrosti i odlomaka iz junačkih pesama, poučnih upadica i seoskih visprenosti. Kada sam to pomenuo Donaldu, rekao je da bi se od toga mogao napraviti stil. Pisac je stil, rekao je, i ako neko nema svoj stil, taj samo čeprka po hladnom pepelu. Voda vri i sipam je u šolju sa instant kafom. Upitao sam Donalda kako se stiže do svog stila. Nisam bio siguran da sam upotrebio pravu reč; možda se stil pronalazi, možda se za njega bori, možda se osvaja? Sedeli smo u restoranu na širokom, ravnom rečnom ostrvu, i govorili polušapatom, poput zaverenika. Donald je samo odmahnuo rukom. Sve dok pisac razmišlja o stilu, rekao je, on nema svoj stil. Tek kada prestane da misli o stilu, rekao je, počće da nazire šta stil doista jeste, a kada stil ovlada njime, rekao je, počće doista da piše. Nisam mogao da poverujem svojim ušima. Ako je Donald bio u pravu, a nisam sumnjao da jeste, onda se priče zapravo pišu same. I dalje, međutim, nisam znao šta je stil. Vratio sam se kući, napisao na listu papira „Stil: naći i postati“, i pričvrstio ga magnetnom pločicom na frižider. Tu se ubrzo izgubila ispod mnoštva drugih poruka koje sam sebi ostavljao, najava književnih večeri, oglasa za posao, isečaka koje sam nameravao da pošaljem poznanicima, obaveštenja o metodima obračuna i naplate komunalnih usluga, letaka sa

adresama centara za prikupljanje i preradu otpadaka. Majka ne bi to trpela. Godinama je išla za nama po kući, skupljala razbacane stvari i slagala ih u ormane. Sudovi nisu nikada prenoćili u našoj sudoperi. Posteljina je uvek bila uštirkana i ispeglana. Košulje su imale oštre ivice. Čarape su se pretvarale u izvrnute lopte, uredno poredane u fiokama. Kada bi došao red na srebrni poslužavnik, glancala ga je uporno, sve dok ne iščezne i poslednja tamna mrlja. Uzalud je moja sestra protestovala i tvrdila da ima red u svom neredu. Majka se saginjala i podizala knjigu, svesku, bluzu, rukavicu. Od trenutka kada bi ustala, u šest ujutru, pa sve dok ne bi ponovo legla, najkasnije u deset uveče, nije prestajala da radi. Poslednja je sedala za sto, prva ustajala, skupljala tanjire, pribor za jelo, masne salvete, strugala otpatke, brisala sto. Ništa od toga nije ostalo u meni. Ništa, u stvari, ne postoji u meni. Otkako sam ovde, hodam kao prazna školjka, kao puž iz kojeg dopire huk nepostojećeg mora, nosim odeću kao najteži teret, povijam se pod udarima vetra, zaprepašćen sam što imam toliko snage da mogu da držim šolju s kafom. Spuštam je na sto, pored magnetofona. Nisam bio zadovoljan kako je majka započela svoju priču, ali nisam pokušavao da se mešam. „Posetili smo ih za prvi naredni praznik“, rekla je. „Ne sećam se šta je to bilo, Sukot ili Hanuka, možda Pesah, ali oboje su plakali. Grlili su decu, koja su takođe počela da plaču, onda brisali obraze, prvo njihove, potom svoje. Mene nisu nijednom pogledali. Kada je počeo rat, odbili su da pođu s nama u Srbiju. Govorili su da ih niko neće dirati u njihovom stanu, da nikome nisu potrebni starci kao što su oni. I dalje me nisu gledali, čak ni onda kada su pružali ruke da

se pozdrave, i tada im je pogled bio usmeren na drugu stranu, u zemlju ili dečja lica. I dok smo mi još putovali prema Beogradu, njih su već upisivali u ustaške spiskove Židova. Onda su i u Beogradu počeli da prave iste takve spiskove, da odvođe ljude na Banjicu, u Topovske šupe, na Sajmište. U početku je novac pomagao, zlato još više, dijamanti takođe. Potom više ništa nije pomagalo.“ Ponovo si postala Srpkinja, rekao sam. Ne verujem da sam takvo nešto mogao da kažem, ali rekao sam, nikakvo cviljenje zarđalih osovina nije moglo to da poništi. Majka me je pogledala. Da umem da pišem, sigurno bih opisao taj pogled. Rekla je: „Ne, nikada nisam prestala da budem Srpkinja, kao što se ni tada nisam odrekla jevrejske vere. U ratu, život je dokument. Ono si što piše na papiru, a na svim mojim papirima i dalje je pisalo da sam Srpkinja. Prijavila sam sebe i decu kao srpske izbeglice iz Nezavisne Države Hrvatske, i bili smo upućeni u Kruševac, gde su nas rasporedili u jedno od obližnjih sela. Dečake sam zvala samo onim drugim, srpskim imenima, obukla ih u neupadljivu odeću, naučila ih da se krste. I ostali Jevreji radili su isto. Čitali smo, obavljali poslove koje su nam domaćini određivali, spavali tamo gde su nas smestili. Niko ništa nije tražio od života, bio nam je dovoljan sam život, mleko ujutru, kačamak uveče, malo sira tokom dana. Ustajali smo i legali, i onda ponovo ustajali.“ I ja ustajem. I moj život se sastoji od ustajanja i leganja i ponovnog ustajanja, i ma koliko pokušavao, ne uspevam da ga načinim drugačijim, u tome ni Donald ne može da mi pomogne. Majka kaže: „Nekad je i malo toliko mnogo da je najbolje ne tražiti više.“ Još jedna rečenica čiji smisao tek sada u potpunosti

shvatam. Majka se zakašljala. Membrana na mikrofону nije izdržala, kontrolna lampica je grčevito zatreperila, kao da je srce koje preti da će stati. Čujem sebe kako je pitam da li želi čašu vode. Izvukla je belu maramicu iz rukava crne bluze i izduvala nos. „Sve je to od suza“, rekla je majka. Nisam bio siguran na šta misli. Ponudio sam joj da prestanemo. Osovine su škripale, prenosne gumice stenjale, tako je zvučala tišina u kojoj smo oboje očekivali njen odgovor. Tada sam prvi put pomislio da odustanem. Gledao sam njeno lice i ponavljao u sebi: nanosiš joj bol. Trebalo je, možda, da izgovorim tu rečenicu. Glas, međutim, rekao je Donald, nisu reči, glas je onomatopeja reči, pravi govor se ne čuje, on se izriče iznutra. Nisam to onda znao, dok smo sedeli u sobi u kojoj je sve i dalje podsećalo na oca. U to vreme pisao sam dugačke pesme u kratkim stihovima, koje niko nije hteo da objavi, u kojima sam veličao nepotkupljivost prirode i preciznost stvari. Priča moje majke, priča o mojoj majci, trebalo je sve da izmeni. Kada smo završili snimanje, spakovao sam trake u kartonske kutije i stavio ih u orman s knjigama iz kojeg ih, ako ne računam krečenje, više nikada nisam izvadio, sve dok se, pre dve godine, nisam odlučio za odlazak. Pisanje je, bolje rečeno: ideja o pisanju, iščilelo iz mene kao bezbroj drugih stvari. Uvek sam započinjao, nikada nisam dovršavao. Ni zbirku pesama nisam uspeo da uobličim, neodlučan između redosleda i naslova. Majka je, naravno, bila drugačija. Sve što možeš da uradiš danas, govorila je, ne ostavljaj za sutra. Ako bi trebalo oprati sudove, ona bi ih oprala; ako je trebalo ispeći pitu, pita se pekla pre nego što bi bilo ko od nas lupio dlanom o dlan. Da nije

bila takva, otac bi verovatno, kada se vratio iz logora, potonuo kao kamen bačen u vodu. Majka je bila takva: ona je vukla, potezala, čupala se iz svakog gliba. Ako se gubici mogu porediti, onda su njihovi bili isti – očeva prva žena i njihova deca su ubijeni u niškom logoru, majčin prvi muž je streljan a njihova deca su poginula u železničkoj nesreći – ali se otac stalno osvrtao, dok je majka išla napred. Bol postoji da bi bolelo, govorila je, ništa se tu ne može izmeniti. Otac se samo smeškao; da ga ona nije pridržavala, sigurno bi pao. „Želim da nastavim“, rekla je majka. Sklonio sam ruku sa komandne dugmadi magnetofona. „Ali ne želim da govorim o mržnji. Nikada nisam nikoga mrzela. Nesreća dolazi kada ona to hoće, ništa se tu ne može učiniti.“ Ponovo je podigla maramicu do nosa, do uglova očiju. „Da je Bog hteo drugačije, sve bi se drugačije odigralo. Čovek se kreće putem koji vodi do mesta gde počinje novi put. Nema raskršća i nema povratka. Kada je Beograd oslobođen, rat se za nas završio. Ostalo je da se vratimo kući, iako nisam znala gde je kuća. Četiri godine sam živela u tuđem domu, i jedina stvar na koju sam mislila bila je želja da pronađem mesto koje ću moći da nazovem svojim. Prvo sam sama otišla u Beograd. Nosila sam kantu masti, mali džak brašna, nikada se nije znalo kada to može da zatreba. Na nekim pločnicima još uvek su ležali ubijeni vojnici. Nema ništa strašnije nego kada treba da preskočiš preko mrtvog čoveka, ali nisam mogla uvek da ih obilazim. Svi su bili mladi, ti mrtvac, čak i kada su imali brade. Vratila sam se u selo pored Kruševca i rekla deci: idemo kući. Mislili su da mislim na Zagreb, a ja nisam mislila ni na šta određeno. Nisam ni znala da li Zagreb

i dalje postoji, a čak i da je postojao, ne bih se više nikada vratila u njega. Tamo gde te jednom ne vole, neće te voleti ponovo, a verovatno te ni pre toga nisu voleli. Nisam pokušala to da objasnim deci, svako ima pravo na svoju ljubav.“ I tako je bilo: uprkos svim gubicima, preko njenih usana su prelazile samo reči upozorenja. Istorija je bila zbir činjenica, osećanja nisu imala nikakve veze s njom, i svako je morao da postavi sebe naspram njih: naspram istorije, naspram činjenica i naspram osećanja. Ne postoji sveobuhvatan pogled, propisan uvid, gotov nauk koji čoveku može da saopšti kakav je svet, već svako mora za sebe da otkrije i uvid i nauk. Nisu to bile njene reči; to je samo moj pokušaj da definišem njenu suštinu. Pokušaj je, dakako, jalov. Kada je umro moj otac, shvatio sam da najmanje znamo o onima koji su nam najbliži, zato sam i nastojao da navedem majku da priča o svom životu, iako sam, kada je ona umrla, dvanaest godina kasnije, morao sam sebi da priznam da se ništa, bar kada je reč o našem znanju o najbližima, nije promenilo. Istina, tokom njihovih poslednjih dana, u bolnici ili u našem stanu, video sam ih nage, nosio ih, brisao njihovu mokraću i izmet, presvlačio ih, doticao smežurane mošnice i usahle dojke, ali to je bilo samo telo, ljuštura, nužni oklop ljudske duše. Da umem da pišem, da znam da se služim književnim aluzijama, mogao bih tim golotinjama svašta da pripišem, da ih udenem u tradiciju ili im pripišem univerzalno značenje. Koješta, rekla bi moja majka, nema univerzalnih značenja, svako je go kao pištolj i svako drhti za sebe pod kapom nebeskom. Čak i ako to nisu njene reči, Donaldu bi se dopale, uveren sam. Donald sam upoznao odmah po dolasku

u Kanadu, sasvim slučajno, kako se to obično kaže, iako je to krajnja besmislica, jer ništa, pa ni ovo, nije slučajno. Ušao sam u knjižaru i zatražio od prodavca knjigu koja na najbolji način izražava kolebanja kanadske duše. Donald se zatekao u knjižari, čuo moj zahtev i pomogao zbunjenom prodavcu, pohvalio neobičnost mog pristupa književnosti, i tako, reč po reč, pozvao me je na pivo. Donald je pisac, to sam verovatno već rekao, ali moram da ponavljam kako bih utišao žudnju da to isto kažem za sebe. Ja nisam pisac. Pesme koje sam nekada pisao nije niko čitao, čak sam i ja u jednom trenutku prestao da ih čitam, iako sam sačuvao fasciklu sa nedovršenom zbirkom. Pretpostavljam da u poeziji treba da postoji tačnost namere, ili zaobilazni put, prividno neprecizan, koji vodi tačno do namere, što je meni uvek nedostajalo. Otuda sam, kao čitalac, gajio sklonost prema piscima čija namera je bila nejasna ili koji, a ti su, smatram, najbolji, uopšte nemaju nikakvu nameru. U tom pogledu, moja majka je zapravo bila pesnik, kao što je moj otac bio pripovedač. U stvarnom životu, majka je bila i jedno i drugo. Kada smo bili mali, ona je čitala sestri i meni, recitovala junačke pesme, pevala sevdalinke, ispravljala domaće zadatke. Kada smo porasli, povukla se. Ne, nije se tada povukla. Bdela je nad nama kao jidiš-mame iz jevrejskih viceva, usmeravala naše izbore, određivala našu odeću. Pokloni koje smo dobijali za rođendane uvek su bili praktični: Vujaklijin *Rečnik stranih reči i izraza*, na primer, ili Prosvetina *Mala enciklopedija*. Ali kada smo počeli da volimo mimo dečjih ljubavi, odista se povukla. Svako je kovač svoje sreće, govorila je. Samo sam jednom držao u rukama čekić iz kovačnice, i

znao sam, dok su mi se mišići zaludno naprezali, da ništa neću moći da iskusim. Zato sada i sedim ovde, na severu, gledam kako mi se život smanjuje i cvrči kao usijano gvožđe u vodi. Nadam se da je to poređenje prikladno, da usijan metal ne izneverava ledeni žar kanadske zime. Donald mi je skrenuo pažnju na to. Ako pišeš o pustinji, rekao je, ne pominji sjaj ribljih krljušti. Tako je govorila moja majka, odgovorio sam. Sedeli smo u restoranu na rečnom ostrvu, pili pivo i grickali kikiriki. Prišla je kelnerica i nalila svežu kafu u naše šolje. Dva puta dva je četiri, rekao je Donald, ali je prosto neverovatno koliko ima ljudi koji to ne umeju da izračunaju. Moja majka bi se složila. Ona je uvek znala koliko para ima u džepu, koliko u tašni, koliko u fioci ormana u spavaćoj sobi. Otac je donosio platu, ona je vodila kućnu računicu. Nikada nisam naučio te stvari, ni veštinu zarađivanja ni umeće trošenja. „A onda sam sela s domaćinima“, rekla je majka, „podvukla crtu, sastavila obračun i saopštila im da odlazimo. Ponudili su mi da ostanemo koliko god želimo, ali ja već više nisam bila tamo. Rat se završio, bar na tom mestu, i od tog trenutka sve je bilo drugačije. Kada nemaš izbora, sediš i čutiš, ali kada se izbori otvore, onda moraš za nešto da se odlučiš. Spakovala sam se za jedan dan, ali prošlo je još najmanje četiri ili pet nedelja pre nego što smo doista bili spremni da krenemo. Odlazila sam u Beograd, pokušavala da pronađem prijatelje, svraćala u Jevrejsku opštinu, listala prve spiskove nestalih. Praznina koju sam tokom ratnih godina gušila u sebi kao zmiju otvarala se sa svakim prepoznatim imenom. Toliko ljudi se pretvorilo u ime i prezime, katkad sa umetnutim srednjim slovom, da sam

ponekad morala da osetim stid što sam živa. Bio je kraj decembra, poslednji dan u godini. Kada je trebalo da krenemo na železničku stanicu, volovi su odbili da priđu kolima. Domaćin im je pretio, šibao ih, ali oni nisu hteli da se pomere. Dečaci su sedeli na ponjavama, tihi, jedan naspram drugog. Tada sam ih poslednji put stvarno videla. „Začutala je. Pomislio sam da će posegnuti za maramicom, ali ona je samo sedela i piljila u mikrofon. I sada očekujem da čujem jecaj ili zvuk plača, iako znam da se neće oglasiti. Možda je tišina takođe deo stila? Zbog toga ponekad zažalim što Donald nije pored mene, premda me u isto vreme brine pitanje prevoda, jer on ne bi ništa razumeo ukoliko mu ne bih prevodio majčine reči, ali onda ja ne bih mogao doista da ih slušam, jer takvo prevođenje zahteva neprekidno brisanje prethodnog sadržaja, tako da ništa od onoga što majka govori ne bi ostajalo u meni. Nedoumica je, pretpostavljam, neminovna za svakog došljaka, premda ima onih koji je povezuju sa znakom Zodijaka pod kojim je neko rođen. Ne znam za drugo, ali za prvo znam da nikada nisam osećao nedoumice, bar ne u godinama koje su prethodile građanskom ratu. Možda, toliko udaljen, vidim to u pogrešnom svetlu, možda prilagođavam uspomene novim zahtevima, ali pamtim izvesnost, pamtim sigurnost s kojom sam koraćao ulicama. Ovde hodam povijen i zurim u zemlju, uvek u ono mesto do kojeg treba da dopre moje levo ili desno stopalo. U našoj staroj dnevnoj sobi, dok sam sedeo s majkom, leđima sam uvek doticao naslon stolice, a sada i ne pokušavam da ga pronađem. Mislim da je i majka tako sedela, uvek napregnuta, gotovo na ivici, gotovo pogurena, za razliku od oca, koji je

žudeo za foteljama i umeo da se opusti. Da sam umešniji, mogao bih da razradim tu sliku, ali nedostaju mi reči. Kao da sam se smanjio otkako više ne govorim svojim jezikom. Koliko jezika znaš, toliko ljudi vrediš, govorila je moja majka, iako sama nije dobro znala nijedan drugi jezik osim svog. Govorim o jeziku zato što mi upravo on, taj tuđi jezik, stalno govori da ovde ne pripadam, da sam nesposoban da na njemu precizno izrazim apstraktne koncepte, osuđen na svet imenica i brojki, krupnih novinskih naslova i etiketa u samousluzi. Najveći problem pisanja, ali u isto vreme i njegova najveća privlačnost, rekao je Donald, jeste u tome što pisac zapravo uvek piše o sebi. Nisam hteo da mu protivurečim, ali mogao sam da mu kažem da niko ne može da bude ono što jeste, a kamoli neko drugi. „Kada sam ih ponovo videla, više nisu bili među živima“, rekla je majka. „Ali tada, pre polaska, dok su sedeli, videla sam ih sasvim jasno, onakve kakvi su i, istovremeno, kao da su neko drugi, kao da svaki od njih ima dva lica. Tada smo već nekako uspeli da doteramo volove do kola, stigli smo do stanice, seli na voz. S nama u kupeu bila je još jedna jevrejska porodica. I oni su se vraćali u Beograd. Odjednom mi se život proširio, rekla je žena. Kao da je sada vidim kako izgovara te reči, uz osmeh, kao da se njima sladi. I prvo što sam pomislila kada sam se osvestila posle nesreće bila je ta rečenica: Odjednom mi se život proširio. A kada je doktor ušao u sobu, nije morao ništa da mi kaže. Sve sam znala. Samo sam ga upitala da li ću moći da ih vidim. Sahranila sam ih na groblju u Velikoj Plani. Dok sam stajala ispred njihovih spomenika, shvatila sam gorku istinu reči koje je izrekla žena iz našeg kupea. Ona je ostala

živa, svi drugi su preživeli, jedine žrtve su bila moja dva sina, i moj život se tada doista proširio, došao, zapravo, do svog kraja i sazeo u tačku posle koje je, htela to ja ili ne, morao da počne da se širi. U međuvremenu, hodala sam beogradskim ulicama kao mesečar. “ U bundi koja će joj, kao i mnogim drugim predratnim ženama, biti jedini stvarni dokaz o postojanju drugačijeg vremena. Bunda i album sa fotografijama, to je sve što je sačuvala. Otac je imao još manje, s obzirom na to da je prvo mobilisan na početku rata, potom odveden u logor, u Nemačku, te se njegov imetak sastojao od nekoliko desetina pisama, dve sveščice u koje je upisivao svoje dnevničke zabeleške i stihove Vojislava Ilića, i tri-četiri fotografije, po svemu sudeći one koje je bio poneo u zarobljeništvo. Majka je imala i svežanj bezvrednih predratnih jugoslovenskih para. Nikada nije dozvolila da ih uništimo, uverena da će stvari, kako je govorila, morati jednom da se promene. Nije pritom mislila na politiku, jer je politika uopšte nije zanimala, već na ekonomsku situaciju, i tu rečenicu, koja je mogla da zazvuči čak i kao pretnja, ponavljala je kad god bi u radnjama cene počele da divljaju. Politika je za nju bila sažeta u rečima: sjaše Kurta, a uzjaše Murta; za sistem u kojem smo živeli upotrebljavala je izraz: kadija te tuži, kadija ti sudi; ona sama bila je, kako je govorila, „pionir Franje Josifa“. Nikada nisam u potpunosti razumeo poslednju tvrdnju, ali od brojnih tumačenja najčešće sam bio sklon da prihvatim ono po kojem osoba kojoj se carevina osladi, jer je majka zapravo rođena u Austrougarskoj monarhiji, ne može da se skrasi ni u kakvoj drugoj državnoj tvorevini. Ako u tome ima neke istine, onda je majka stalno bila na

silaznoj putanji: od carevine, preko jugoslovenske predratne kraljevine, pa navodne demokratije neposredno posle rata, do jednopartijskog komunizma. Takve rečenice, smatrao je Donald, ne bi nikada smele da se nađu u jednom književnom delu, ma koliko tačno opisivale neki lik. Protestovao sam i tvrdio da nije u pitanju tačnost, već osećaj sažimanja. Moja majka se rodila uoči raspada jedne monarhije i uoči rađanja nove države, i celog svog života, možda upravo zbog toga, neće znati kome doista pripada, što je najteži oblik pripadanja. Kada se njena nova zemlja, Jugoslavija, raspala u Drugom svetskom ratu, mogla je, kao beskućnik koji nije bio ničiji, da pomisli, bar na trenutak, bar u mojoj svesti, da je napokon slobodna, jer najviša sloboda je kada nikome ne pripadaš, kao što je, pet godina kasnije, kada je zemlja obnovljena, mogla da pomisli da je sila istorije slabija nego ikada, što će se, četrdeset i pet godina kasnije, pokazati kao najveća varka i istorija će natenane odraditi posao koji je započela pola veka pre toga. Donald se nije baš najbolje snašao u tom iskazu u kojem su se mešala istorijska i gramatička vremena, zemlja i krv, granice i podele. Ukratko, rekao sam, kada se Jugoslavija po drugi put raspala, moja majka je mogla da umre srećna, slobodna od svakog prijanjanja. Nigde nije bilo ničega: bila je san koji je živeo u tuđem snu. Nikada nije ništa imala, nikada nije ništa dobijala, uvek su joj oduzimali, uvek je davala i gubila, a ako je postojalo nešto čega je mogla da se seti na kraju svog života, bila je to nesebična ljubav dva muškarca, dve ljubavi zapravo, razdvojene i u isti mah spojene, prva se izlivala u drugu a druga ulivala u prvu, i to je bilo sve za šta je ponekad mogla da pomisli: to će

me zaštititi. Da, rekao je Donald, ali šta je uopšte ljubav? Nisam bio spreman za to pitanje. Nisam, u stvari, bio spreman ni za jedno pitanje. Došao sam u taj pomodni restoran na rečnom ostrvu samo da bih na miru popio pivo, a našao sam se u situaciji da raspredam o suštini ljudskog života. Da umem lepo da pišem, opisao bih gnev koji me je tog časa spopao. Da umem da pišem, napisao bih knjigu, ne bih stalno saletao Donalda za savete. Donald je pisac, otuda, pretpostavljam, imam toliko poverenja u njega. To se mojoj majci ne bi dopalo. Za razliku od oca, majka je uvek govorila da je bolje biti sumnjičav nego dobronameran, i dok je otac za svakoga imao raširene ruke, majka je umela da čeka, ruku prekrštenih na grudima. Kada malo razmislim, tako je uvek sedela. Neko bi rekao: sprečavala je prolaz prema srcu. Bolje bi, međutim, bilo reći: zatvarala je put iz srca. Kada bi pred nekim spustila ruke, menjalo joj se i lice, i tada sam na njemu, kada sam bio mali, mogao da vidim sjaj. Kada deca postanu ljudi, prestanu da vide ono što su mogli da vide kada su bili deca, počinju i da sumnjaju u to, ali sve to ne znači da ono što su mogli nekada da vide više ne postoji. Jedne večeri, na primer, kada sam imao devet godina, sedeli smo u mraku pred porodičnom kućom u raštrkanom bosanskom selu, a sa njenog lica se rasipao beličasti sjaj. Pomislio sam da je u pitanju zrak mesečeve svetlosti, ali kada sam podigao pogled, ugledao sam još gušču tminu oblaka. I za vreme snimanja, prvo u dnevnoj, potom u spavaćoj sobi, jednom čak u kuhinji, povremeno je držala ruke prekrštene na grudima. Rekla je: „Nisam očajavala, nisam pomišljala na kraj. Bila sam mirna. Samo sam mislila kako je za širenje neophodna

praznina, a ako sam nešto imala, onda sam imala prazninu. I stalno sam hodala malo nagnuta unapred, kao da je guram pred sobom. Onda sam srela tvoga oca. Upravo je bio stigao iz logora, mršav, sitan, u odeći koju je dobio od Amerikanaca, sa prosedom grguravom kosom i upalim licem na kojem je sve, osim očiju, bilo mrtvo. U početku je stalno plakao. Spuštao mi je glavu na rame i plakao, uz duboke jecaje, kao dete, kao da se nešto od njega otkida. Venčao nas je rabin, ne onaj koji me je pre rata preveo na jevrejsku veru, već neki drugi, možda nešto mlađi, mada se to tada nije moglo odrediti po izgledu. Ko nije bio u logoru, bio je u izbeglištvu ili se krio kod nekih prijatelja, svejedno, rat je svima ostavio potpis na licu. Tada je tvom ocu određeno da ide u Peć, gde je trebalo da radi kao ginekolog u mesnoj bolnici. Smešteni smo u kuću jedne turske porodice, u dve sobice na spratu. I onda su tamo svi bili okruženi visokim zidovima, i dok sam sedela u treperavoj svetlosti gas-lampe, morala sam svoj život da zamislim kao sunovrat. Stalno sam se pitala da možda ne grešim, da je ona žena iz voza ipak u pravu, ali nikako nisam uspevala da pronađem trag te širine. Trebalo je da prođu dve godine, da tvoj otac dobije mesto u ćuprijskoj bolnici, da bi se pojavili prvi useci koji su nagoveštavali rastvaranje. Do tada sam se naslušala priča iz srpskih i albanskih usta, i samo sam želela da odem sa Kosova. Tamo gde svaki glas ima dvostruki odjek, tamo ne može da bude istine. U isto vreme, činilo mi se da nikada nisam bila srećnija, rodila se tvoja sestra, rodio si se ti, i bar se telo nekako primirilo, a kada je telo spokojno, onda je i duša mirna.“ Čujem svoj glas kako kaže da bi bilo dobro da prekinemo za taj dan, da je majka si-

gurno umorna. „Nisam umorna“, rekla je majka. Moj glas kaže da jeste. Prepoznajem nestrpljivost u svom tonu; verovatno je trebalo nekud da idem. „Ako je ovako dobro“, rekla je majka, „mogu još dugo da pričam.“ Rekao sam joj da jeste, ali da moram – malo sam zastao – da preslušam traku kako bih pripremio nova pitanja. Verovatno sam pritom zurio u papir na kojem je i dalje pisalo samo „Majka: život“, premda se broj šestokrakih zvezda, sve sitnijih i grupisanih u desnom donjem uglu, znatno povećao. Sada, u kanadskom gradu, gnušao sam se svoje spremnosti da lažem nekoga ko je nekoliko dana pre toga sahranio najbližu osobu; tamo, u Zemunu, nisam bio spreman ni da zamucam. „Dobro“, rekla je majka i znao sam da mi ne veruje. Majka je ustala. Čujem kako škripi stolica, potom kako cvili parket pod majčinim stopalima, kako se otvaraju pa zatvaraju sobna vrata. Pružio sam ruku i zaustavio magnetofon. Čujem ponovo taj škljocaj, trenutak kada magnetofon snima samog sebe, a onda traka nastavlja da se vrti, premda sa nje ne dopire nikakav glas. Ne računam, naravno, škripu. Premotavam traku, puštam je ponovo, ponovo je premotavam. Nastavak majčine priče nalazi se na drugoj traci, iako ne mogu da smislim nijedan valjan razlog za to što nisam nastavio da koristim prvu traku. Cela prošlost je satkana od malih postupaka čiji smisao nam u potpunosti izmiče. To su Donaldove reči, ali sam uveren da sam ih i ja jednom izrekao, i to pre njega. Uopšte, često mi se događa da osetim kako postojim istovremeno na mnogim mestima, u raznim vremenima, i da neprekidno ponavljam iste događaje. Neko ko ume da piše mogao bi od toga da napravi dobru priču.

Donald je smatrao da je za dobru priču potrebno nešto više. Nije rekao šta, morao sam da ga podstaknem. Lom srca, rekao je Donald, u svakoj priči srce mora da se slomi, ne samo zbog ljubavi nego zbog svega zbog čega može da se slomi, zbog strasti, na primer, ili vere. Tamo gde se srce ne lomi, smatrao je, lomi se priča. Dopalo mi se to o priči, premda nisam umeo sebi da objasnim kako dolazi do tog preloma, šta se slama i kuda odlaze reči, engleske ili srpske, svejedno. Neki filozof je jednom upozorio da čoveka najviše može da zaludi verovanje da gospodari jezikom, iako jezik zapravo vlada nad nama, tako nešto. To sam dobro osetio tokom protekle dve godine u Kanadi, možda bolje nego bilo šta drugo, ništa drugo i ne znam tako dobro, ništa nisam sagledao u takvoj jasnoći kao tu moć jezika. Osećao sam kako me drugi jezik obuzima, kako me prilagođava svojim zahtevima, kako i sam postajem druga osoba. I zato, kada sam čuo majčin glas, ustuknuo sam, ne zbog toga što je njen glas dopirao, kako se to obično kaže, s one strane groba, već zbog toga što sam osetio, i to kao stvarni bol, kako me *moj* jezik odvlači od novog domaćina i velikom brzinom vraća u prvobitno obličje. Kada sam upitao Donalda, rekao je da takve stvari ne treba da ulaze u priču. Onaj ko objašnjava, smatrao je, otima od priče. Ja sam pak tvrdio, ne znam otkud mi toliko smelosti, da priča može da bude sve, čak i odsustvo priče. Sedeli smo u prostranom restoranu na širokom rečnom ostrvu koje je, smešteno u središtu grada, uvlačilo svu njegovu energiju u sebe. Zbog toga smo uvek odlazili u isti restoran, premda je to za Donalda bio još samo jedan izraz evropskog duha. Evo, rekao je Donald, iako smo tek treći put

ovde, već me prožima dekadentni evropski osećaj posedovanja mesta. Donald je sanjao o Evropi onako kako Evropljanin sanja o Americi. I ja sam nekada sanjao o Americi. A ko nije? I majci sam rekao da bi bilo dobro da ispriča neki san. Odbila je. U stvari, rekla je: „Koga ja sanjam, tome se dobro ne piše.“ Čujem svoj glas, tih i udaljen, kao da sam stajao na drugom kraju sobe, kako zahteva dodatna objašnjenja. „Sve se ispunjava“, rekla je majka. „Kada sanjam bolest, onda znam da je ništa ne može zaustaviti. Kada sanjam neku osobu, ona se već narednog dana pojavljuje na našim vratima. I uvek znam kada će nam stići pismo.“ Jedina pisma koja je meni pisala bila su ona koja sam primio za vreme služenja vojnog roka u Banjaluci. Krupnim, ujednačenim slovima, podjednako iskošenim, prepričavala je porodična zbivanja, uglavnom u vezi sa ocem ili sestrom, dok je sebe svodila na jednu rečenicu o zdravlju. I kada je pisala pisma rodbini u Izraelu i Americi, odbijala je da govori o sebi. Ona je, u stvari, bila pisar. Pisma je diktirao otac, zavaljen u stolici, zatvorenih očiju, s rukama prekrštenim na stomaku. Njegov rukopis je bio nečitak, i divio sam se apotekarima koji su uspevali da pročitaju recepte ispisane očevom rukom. Ni njegove snove nisam doznao. Bezbroy puta nas je budio svojim kricima, i kada bismo dotrčali u njihovu spavaću sobu, zaticali smo ga kako jeca u majčinom naručju. Nikada nije hteo da nam kaže šta sanja. Majka je jednom pomenula boravak u logoru, ali je zato drugi put pričala o njegovoj prvoj ženi i deci, koje su Nemci ubili u Nišu, a potom o starijem bratu, koji je nastradao u Šapcu. Nisam mogao više da zahtevam. Začutao sam i, sudeći po škripi, seo

za sto. „Ali od snova se ne živi“, rekla je majka. „Od svega drugog može da se živi, ali ne i od snova. Moja pokojna strina je govorila da je najbolji onaj san koji se nikada ne sanja.“ I pored toga, isecala je iz *Politike* zanimljivosti o snovima, kao i njihova tumačenja. Isecala je i druge stvari: recepte za jela, uputstva za pripremanje raznih napitaka, male kućne savete, ženske sitnice, poneku karikaturu. Sve je to držala u kutijama od kekisa i napolitanki, u plakaru u predsoblju, i svakog trenutka je znala gde se svaki od tih isečaka nalazi. I ne samo iseći nego i stari ekseri, šrafovi, komadi kanapa, pregoreli osigurači, zapušaći, ključevi, smotuljci žice, sve je imalo svoje mesto, svoju kutiju ili teglu, u ostavi ili predsoblju, katkad na balkonu, i ona je uvek, nepogrešivo, odlazila pravo do stvari koju je neko od nas tražio. Kada je to čuo, Donald je zapljeskao rukama. Nekoliko lica se okrenulo prema našem stolu. To je divno, rekao je Donald. Po njemu, majka je bila idealan lik za dramski tekst. Ne treba ni pomišljati na roman, smatrao je, jer je njena priповest zahtevala pravolinijsko, hronološko pripovedanje ili pak neku vrstu unutrašnjeg monologa, a danas se svi romani, čak i kriminalistički, pišu u fragmentarnoj formi ili se pak maskiraju u nešto drugo, u rečnik ili naučni priručnik, a takva forma, ma koliko svaki život u svojoj suštini bio fragmentaran, jednostavno nije odgovarala *njenom* životu. Složio sam se. Ako ikada budem pisao o njoj, rekao sam Donaldu, napisaću pozorišni komad. Donald se odobrovoljio, naručio još jedno pivo. Majka je rekla: „Jednom sam je pitala: 'Kako ću znati koji je to san?'“ Muklo trupkanje je verovatno zvuk mojih prstiju kojima sam dobio po površini stola.

„Znaću, rekla mi je, kada počnem da ga sanjam.“ Onda je zaplakala. Potražila je maramicu, izvukla je iz rukava bluze, obrisala oči i izduvala nos, dok sam ja sedeo i piljio u vrhove svojih prstiju. Sada, međutim, ne mogu da sedim. Pomišljam da zaustavim traku, ali ustajem, uzimam šolju sa hladnom kafom i odlazim do prozora. Postoji nešto neprijatno u slušanju tuđeg plača, nijedan prizor izvan kućice u kojoj živim neće to izmeniti. Kada preslušavanje snimka ne bi bilo od suštinske važnosti za knjigu koju ću možda napisati, odmah bih izašao napolje, makar samo u stražnje dvorište. I to sam od nje nasledio, taj osećaj poštovanja obaveze, čak i kada je dužnost nepoželjna a zadatak neprijatan. U vojsci sam, stoga, bio omiljen među starešinama a omrznut među vojnicima. Kretao sam se kroz prostor banjalučke kasarne, voleo sam da zamišljam, kao buktinja, kao plamen gas-lampe u predvečerje: jedne sam privlačio a druge odbijao, jedne bih ogrejao a druge opržio. Nevolja je bila u tome što nisam zahtevao nikakvu nadoknadu za svoju poslušnost. Jednom sam rekao ocu: da nisi Jevrejin, bio bi savršeni hrišćanin. Tako sam, ponekad, pogotovo dok sam služio vojni rok, mislio i o sebi. Nosio sam jedan puškomitraljez, ali bio sam spreman, ako treba, da ponesem i dva. Ali o tom vremenu, o toj „parodiji vojske“, što je sasvim ispravna Donaldova definicija, neukusno je govoriti od trenutka kada je počeo građanski rat. Do tada sam smatrao komičnom činjenicu da sam deset meseci nosio puškomitraljez bez udarne igle, odnosno neupotrebljivu gomilu gvožđa, ali od maja 1991, ako se ne varam, nalazim da je ta činjenica tragična, i u izvesnom smislu okrivljujem sebe, u odgovarajućoj srazmeri,

dakako, za ono što se kasnije desilo. Da sam tada bio snalažljiviji ili uporniji, ili bar manje poslušan, i izdejstvovao da se oružje popravi, možda do svega toga ne bi došlo. U tom sitnom kvaru trebalo je da prepoznam pukotinu koja može sve da ugrozi, što se i obistinilo, jer je od te pukotine nastala jama u koju je propala cela država. Sredinom sedamdesetih, međutim, kada sam bio u vojsci, video sam tu omašku sistema, koji je trebalo nepogrešivo da deluje, kao rajski dar mladom čoveku koji nije verovao u taj sistem i tako se našao u situaciji da bude vojnik bez stvarnih vojničkih obeležja. U vojsci sam, zapravo, sve vreme sanjao da budem pekar, da moje oružje budu brašno i široka drvena lopata za hlebove. Pisao sam o tome roditeljima, i od majke dobio pismo u kojem je, onim svojim ujednačenim krupnim slovima, napisala da u vojsci treba biti vojnik, u pekari pekar, na plaži plivač, u dvorištu baštovan. Nisam mogao da zaključim čija je ta rečenica. Očeva sigurno nije bila, jer su njegove misli bile preciznije i odupirale se bilo kakvom ponavljanju. Majka je umela da koristi ritmove, ispreplete nekoliko narodnih pripovedačkih fraza, poređa niz prideva, izokrene strukturu rečenice, ispriča priču. Sedeli smo oko nje zaneseni, opijeni od neizvesnosti, natkriljeni zamršenom vinovom lozom, sve dok nam mrak ne bi u potpunosti izbrisao lica. Nikada nisam video tako gust mrak kao taj u Bosni. Donald je smatrao da preterujem, da u svemu pokušavam da pronađem simbole ili tumačenja za ono što se događalo u Jugoslaviji. Sedeli smo na terasi restorana koji se nalazio gotovo u samom središtu prostranog rečnog ostrva. Sklonili smo pивske flaše, čaše, tanjiriće i šolje sa kafom, naslagali ih na stoli-

ce, i rasprostrli mapu Evrope. Hteo sam da donesem mapu Balkana, ali jedva sam uspeo da nabavim mapu Evrope. Čekao sam više od dvadeset minuta dok postarija Japanka, vlasnica male knjižare u obližnjem tržnom centru, nije uspela da je pronađe. Čučala je među fasciklama i kutijama sa mapama i ponavljala da je sigurna da ima novu mapu Evrope, sa ucrtanim granicama novih država, ali da se parčići sveta lako zagube u mnoštvu, pogotovo kada se imaju na umu sve promene u poslednjih nekoliko godina, o kojima ona, rekla je dok je i dalje čučala, ne zna dovoljno, ali zna da je na nekim mapama izgubila oko dvesta dolara, jer niko više nije hteo da ih kupi. Niko više i ne kupuje mape, rekao je Donald, jer je ljudima sasvim dovoljna televizija. Većina ne zna, smatrao je on, koliko ima kontinentata ni gde se nalaze, jer je globalno znanje nešto što se, paradoksalno, smatrao je on, ne uklapa u vreme u kojem živimo, koje ističe nadmoć regionalnog. Ljudi se ovde, rekao je Donald, ustručavaju od viška znanja, a enciklopedijski duh je duh prošlosti. Amerikanac ili Kanadanin znaju samo ono što im je potrebno, i smatraju da je to smisao obrazovanja, odnosno da je znanje ono što pruža praktičnu podršku svakodnevnom življenju. Glave su nam se skoro doticale iznad raširene mape. Prožimao me je neugodan osećaj da Donald ne razume ništa od onoga što sam pokušavao da mu objasnim. Pratio je pogledom moj prst, ponekad me zaustavljao, katkad i sam doticao mapu, ali znao sam da ostaje izvan, zaštićen paravanom svoje kanadske ljubavnosti. Nikada u životu, čak ni u Engleskoj, nisam čuo toliko učtivih fraza ni toliko zahvaljivanja kao u Kanadi. Kada bih morao da odaberem tri stvari, ili možda pet,

koje su mi najteže pale, i još uvek padaju, otkako sam ovde, onda je prilagođavanje na prekomernu ljubaznost jedna od njih. Ništa toliko ne plaši kao dobrota, ništa ne navodi na toliku sumnju kao osmeh. Donald je smatrao da su to misli usamljenog čoveka, da samoća ponekad oduzima umesto da daje, i da zavodi na pogrešan put. Moja majka, međutim, uvek mi je zamerala na nesigurnosti. Smatrala je da sam to nasledio od oca. Njoj nikada ne bi moglo da se desi, govorila je, da ne zna šta želi da kupi kada uđe u radnju. Nije bilo važno koja radnja, bakalnica ili prodavnica štofova, svejedno. Ona je uvek samo ulazila, uzimala, plaćala i izlazila, a on je ostajao pored izloženih štofova, neodlučan, nesiguran da li prednost da dâ kvalitetu štofa ili aktuelnosti dezena. Tako je i Donald sedeo pored moje mape, neodlučan i nesiguran, poguren pod obiljem imena i istorijskih podataka koje sam gomilao na njega. Za razliku od moje majke, koja je pribrano plakala. Ne znam da li tako može da se kaže, da li se doista može pribrano plakati, ali ni tada, za vreme snimanja, ni sada, za vreme preslušavanja, nisam pokušao da utvrdim koliko dugo je to trajalo. Nisam mogao da odredim zbog čega plače, ali bio sam siguran da prvi put plače na taj način pred nekim, i pretpostavljam da me je to, uz poštovanje prema bolu koji se izliva iz nje, sprečilo da zaustavim magnetofon. Majka je jecala i ridala, sve tiše i tiše, a ja sam piljio u vrhove prstiju i šare na stolnjaku. Nisam se usuđivao ni ruku da podignem i počesem se iznad obrve. „Možemo da nastavimo“, rekla je majka. Pogledao sam je. Pokušao sam jednom da opišem Donaldu šta sam video na tom licu, ali nisam uspeo. U stvari, što sam više pričao Donaldu,

sve manje sam uspevao da mu objasnim. Ono što mi je u prvi mah, kada sam stigao u Kanadu i upoznao Donalda, izgledalo kao blesak njegovog razumevanja, s vremenom se pokazalo kao njegova nesposobnost da sa opštih pojmova pređe na pojedinačne, da globalno poimanje zameni uviđanjem detalja. Dok smo pričali o Hrvatima, Srbima i Muslimanima, o partizanima, ustašama i četnicima, Donald je klimao glavom. Znao je šta je istok a šta zapad, kao što je znao koje velike sile su se sukobile u Drugom svetskom ratu, ali istorijska ostrvca poput bivše Jugoslavije, na kojima su se istorijske ravni mešale i izmicale glavnom toku zbivanja, ostavljala su ga potpuno zbunjenim, a kada nešto ovde, na severnoameričkom kontinentu, zbunjuje, čovek istog časa postaje ravnodušan. Međutim, bio sam uporan. Da umem da pišem, rekao sam Donaldu, seo bih i napisao knjigu, ali pošto ne umem da pišem, rekao sam, moram da govorim. Dobro, rekao je Donald. Gledao je u moj kažiprst koji je klizio niz Balkan kao štap kroz blato. Ako ne shvatiš tu putanju, rekao sam mu, taj silazak koji je u isto vreme stvaran i simboličan, kao i onu drugu putanju, unutrašnju, na kojoj je duša, dok se oko nje sve raspadalo, pokušavala da ostane cela, neprekidno se ispitujući i prelazeći iz jednog identiteta u drugi, onda nikada nećeš uspeti da shvatiš ne samo tu ženu, moju majku, nego ni sve što čini taj kutak sveta, a kada samo jedan deo sveta izmakne našem poimanju, onda nam izmiče ceo svet. Spustio sam kažiprst na crnu tačku. Ovde, rekao sam, u Zagrebu, ona je u prvi mah Srkinja a kasnije Jevrejka, u svakom slučaju tuđinac, dvostruki tuđinac, ako tako može da se kaže, ali oseća, uprkos svemu, da

tu može da pripada. Kada su, posle dolaska Nemaca, ustaše stupile na vlast, nosila je svom prvom mužu, koji je sa ostalim Jevrejima išao na prinudno čišćenje ulica, ručak u metalnim šerpicama. Dok je čekala da pojede, videla je kako se između nje i sveta spušta neprozirna zavesa. Ponovo je postala Srpkinja i krenula, sa mužem i dva sina, prema Srbiji. Prvo je otišla u Derventu, rekao sam i kažiprstom, niz Savu, kliznuo do manje tačke. To je njen prvi korak na putu naniže. Pretpostavljam, rekao sam, da već tada nije bila sasvim sigurna šta je zapravo ona, pogotovo dok je podučavala decu da nikome više ne kažu da su Jevreji. Mislila je da će tu, u blizini rodnog sela, moći da ostane, ali zbog ustaša, koje su je nekoliko dana držale u logoru, produžili su za Beograd. Ponovo je moj kažiprst plovio Savom. U Beogradu su se smestili kod muževljevih rođaka na Dorćolu. Nisam ni pokušao da objasnim Donaldu šta je Dorćol, bar ne tada, premda sam mu jednom nacrtao grubu skicu Beograda i Zemuna, i ušća Save u Dunav, i tada sigurno zasenio deo koji je, bar približno, zauzimao Dorćol. Muža su joj ubrzo ponovo odveli na prinudni rad i u logor, i majka je nastavila da se spušta prema Kruševcu, u sve veći mrak, u utrobu rata koji je takođe postajao sve veći. Tada je živela, uveren sam, kao neko drugi, ne, naravno, pod drugim imenom, već kao da živi uporedo na dva mesta i sa jednog od njih posmatra sebe. Nije znala ko posmatra koga, samo je hodala, doticala kokoške i malo kuće, i mislila da li će život još jednom, makar nakratko, biti kao nekad. Onda se, posle rata, posle nekoliko meseci provedenih u Beogradu, kada je izgledalo da ponovo počinje da se penje, uprkos ruševinama i nestalim stvarima i izgubljenim

osobama, doslovno sunovratila u Peć. Da se nismo tako dobro slagali sa Šiptarima, rekla je jednom, nikada ne bismo savladali snagu te pomrčine. Možda je to rekao otac, nisam više siguran. Rat se negde završio, ali tu, na Kosovu, osećala je to u utrobi, u novom plodu u utrobi, tek je počinjao. Zidovi su bili visoki, kapije niske, prozori zaštićeni šipkama. U Beogradu ih je venčao rabin, ne onaj koji je majku preveo na jevrejsku veru pre rata, već neki drugi, mlađi, premda čovek nikada ne može da bude siguran kada su rabini u pitanju, rekao sam Donaldu, jer im se od neprekidnog čitanja zbrčka lice. A kada sam se ja rodio, odneli su me na obrezivanje u Prištinu, gde se polako topila i iseljavala poslednja grupa kosovskih Jevreja. Donald me je zaustavio. Prvo me je blago uhvatio za kažiprst. Potom je rekao da ne mogu tako da govorim, da priča o majci treba da bude priča o majci, a ne o meni niti bilo kome drugom, ponajmanje o meni. Pritom nije ispuštao moj kažiprst. Uvek to radim, rekao sam mu, uvek govorim o sebi kada želim da pričam o nekom drugom. Donald je popustio stisak i odmahnuo glavom. Ali sa majkom je bilo drugačije: kada je ona ćutala, i ja sam ćutao; kada je govorila, slušao sam. Sada, dok se vraćam za sto u svojoj sobi, žalim što joj nisam postavljao više pitanja, što sam je puštao da sama pronalazi niti između parčića života, ali strepeo sam da negde ne pogrešim, a pogrešio sam što nisam prepoznao njenu potrebu za razumevanjem, za dodatnim razumevanjem, bolje rečeno, za kojim je, iako to nikada ne bi priznala, žudela posle očeve smrti. Zapravo, kada je otac umro, nešto je i u njoj zastalo: kao da više nije mogla da podnosi nalete sudbine i broji nadgrobne spomenike koje je

obilazila. To su objašnjenja, govorio je Donald, pusti nju da govori. Prvi put sam u njemu tada video toliko strasti. „Dobro“, rekla je majka, „došli smo u Ćupriju. Vratila sam se tamo gde sam provela ratne godine, ne baš na isto mesto, ali dovoljno blizu, isti su to ljudi. Tvoj otac je radio u bolnici, ordinirao kod kuće, odlazio dva puta nedeljno u paraćinsku ambulantu, gde je vršio kiretaže. Vraćao se kasno uveče, modrih usana, i grdila sam ga što se nije bolje umotao u ćebe dok se vozio fijakerom. On je ćutao, uvek je ćutao, ali nikada nismo živeli sa tajnama. Prostrla sam svoj život pred njim, a njegov je ležao preda mnom. Svako je imao svoj gubitak. On je okačio na zid sliku svoje dece, ja sam svoju nosila u novčaniku. On je imao samo nekoliko fotografija, verovatno one koje je poneo kada je počeo rat, a ja sam svih tih godina vukla dva debela albuma, kao da sam tako mogla da sačuvam prethodni život. Ponekad smo ih zajedno gledali, prvo samo on i ja, potom i vas dvoje, tvoja sestra i ti. Nisam uopšte htela o tome da pričam. Ćuprija je malo mesto, postojala je partijska hijerarhija, ali i ona druga, znalo se ko je ko, i lekar je bio viđen čovek, a ne kao danas. Da smo 1961. godine ostali u Izraelu, kada su mu ponudili posao, možda je sve moglo da bude drugačije, ali bilo je smešno da mu ja objašnjavam gde mu je prava domovina. Ne, on je hteo da ostane u Srbiji. I pre rata se, uostalom, nazivao Srbinom Mojsijeve vere, tu je nekada, govorio je, imao sve i onda ostao bez ičega, potom je ponovo sve stekao, i zato ostaje tu, ovde, gde u isto vreme ima i ono što više nema.“ Zaustavljam magnetofon i teglim se, ustajem, pravim dva-tri koraka, stiskam i opuštam mišiće. Nekada sam voleo i da provirim

kroz prozor, ali tada sam živeo na trgu, u višespratnici, i kad god bih pogledao, nešto se napolju dešavalo: žena je prelazila preko ulice, pas stajao na rubu pločnika, krošnje se njihale pod naletima vetra, žmigavci podrhtavali u sumraku. Uvek sam žalio što ne umem da pišem i pribeležim sve te priče koje su se svakodnevno odigravale. A ovde, koje nije isto „ovde“ kao ono koje je majka pomenula, nema priče, nema šta ni da se vidi, ceo grad je periferija, nema pravog centra, nema trgova, postoje samo raskrsnice i tržni centri. Život je nevidljiv. Iako već skoro dve godine stanujem u ovoj kući, nisam upoznao nijednog suseda. Viđao sam njihove pse, pre psiće nego pse, ponekad sam namerno prilazio ogradi da bih podstakao njihovo lajanje, ali susedi se nisu nikada pojavili. Debela žena koja je jednom kačila veš mogla je da bude bilo ko, pralja, na primer, ili rođaka iz Manitobe. Kad god bih ustao, novine su već bile ostavljene u sandučetu za pisma. Poštar je dolazio tokom prepodneva, dok sam bio na poslu. Svaka dva meseca, službenik kompanije za gas ostavljao je poruku da mu ostavim poruku kada može da pročita i zapiše stanje brojčanika na gasometru. Subotom u podne, ponekad i radnim danom, uveče, dolazili su Jehovini svedoci. Jednom je neko pokušao da mi proda srećke dobrotvorne lutrije, a žena sa bejzbol kapom na glavi ponudila mi je besplatne uzorke ukoliko odgovorim na anketu o supama i načinima koje koristim u svakodnevnoj ishrani. Izmenili smo ljubazne osmehe, i onda sam polako zatvorio vrata. Moj otac, međutim, ne bi to tako strogo tumačio. Za njega, život je bio ono što je dato, što je neizbežno i mora da se prihvati, što sam ja, tada, u sebi predstavljao kao izraz snage proistekle iz

tragedije, ne shvatajući, kao što sada znam, da ozleda izazvana tragedijom nikada ne zaceljuje, odnosno da se neke praznine nikada ne popune. Majka bi verovatno isto rekla. Sada tek znam koliko su bili krhki, koliko im je svako moje udaljavanje nanosilo bol, ne otvarajući rane, nego prazninu koju nisu mogle da ispune nikakve reči. Možda je svaki put tako kada se odlazi od roditelja, možda i najmanje izneveravanje ostavlja isti utisak, ali to ne ublažava moj osećaj krivice. Donald se ponovo razbesneo. Vi, Evropljani, rekao je, prave ste šeprtlje, i stalno zamišljate da se život sastoji u skupljanju, kao što neko ređa marke u album. Ko ovde skuplja marke? Starci. Uživao sam u njegovoj ljutnji. Pomagala mi je da, makar nakratko, poverujem da sam okružen ljudima koji ipak osećaju, a ne da strepim od preterane ljubaznosti, koja je sigurno bila jedna od tri, možda pet, stvari na koje sam se najteže navikao otkako sam stigao u Kanadu. Majka nije pokazivala gnev. Držala ga je u sebi sve dok se ne bi pretvorio u bol i napad žuči. Ujutru bi ipak bila prva u kuhinji, palila vatru u šporetu, odlazila da kupi novine, hleb i mleko, uprkos tamnim podočnjacima. Imala ih je i dok je sedela za stolom u dnevnoj sobi, naspram mikrofona, premda sam siguran da bol nije bio isti. Pritiskam dugme na magnetofonu. „Živeli smo u vili predratnog industrijalca“, rekla je majka. „Trebalo je da mi budemo njihovi podstanari, ali oni su zapravo bili naši podstanari. Živeli su u jednoj sobi, a mi u svim ostalim. Kuhinju smo delili. Osećala sam se glupo dok sam hodala kroz kuću koja nije bila moja, kao da sam svakim korakom otkidala parče tuđe pogače. Ni kasnije, u Zemunu, dok smo čekali da se završi kuća u kojoj nam je bio

obećan stan, ova kuća, ovaj stan, i dok smo stanovali u iznajmljenim prolaznim sobama, nije me napuštao taj osećaj. Ali pre toga, u Čupriji, osetila sam nešto drugo. Osetila sam kako su ljudi postali tvrdi, kako više niko nije verovao ni u koga, kao da više nije bilo samilosti. I nije je bilo. Život se delio na vreme pre rata i vreme bez vremena. Kad god bismo otišli u bioskop, izlazila sam ošamućena. Tvoj otac me je pridržavao, a ja sam doticala tvoju kosu i kosu tvoje sestre, i onda svoju. Toliki svet se pružao tamo negde, izvan mraka, da je to bilo nepodnošljivo. Tvoj otac se samo smeškao, čvrsto me držao ispod ruke i uzvraćao pozdrave prolaznicima, dok su meni butine treperile. Danas to možda ne može da se shvati, možda ni ja više ne shvatam, ali tada sam pomišljala da život više nikada neće biti život. Odlazila sam jednom mesečno da obiđem grobove svoje dece, i tada, sama na rubu groblja, nisam znala šta da radim, kom bogu da se molim, ili da se tužim, ni da li da palim sveće ili stavljam kamenčiće na njihove spomenike. Radila sam, na kraju, i jedno i drugo. Da sam znala nešto treće, i to bih uradila, jer kakva je razlika? Ako srce zna, znaće; ako ne zna, nema te sveće koja se neće ugasiti, nema kamenčića koji se neće raspasti. Šta sam htela da kažem? Da li možemo da zastanemo za trenutak?“ Čujem svoj glas, ali ne razumem reči. Pomišljam da bi tako zvučao glas čoveka koji čuči ispod stola, gde se sigurno nisam nalazio. „Dobro“, rekla je majka i ustala. Udarila je rukom u sto, ili kolenom, možda i rukom i kolenom, jer su do mene doprla dva tupa zvuka. Ponovo čujem svoj glas i ponovo ne razumem reči. Donald bi u tome pronašao ko zna kakvo skriveno značenje. Približavam

uvo tik do zvučnika magnetofona ne bih li čuo majčine korake, vrata koja se otvaraju i zatvaraju, ili bar hrapav šum njenog dlana kojim ispravlja suknu, nabranu od sedenja. I dok do mene dopire cijukanje gumica, znam tačan broj koraka koji je morala da napravi da bi iz dnevne sobe stupila u predsoblje, da bi iz predsoblja ušla u kuhinju. Tamo sam žmureći mogao da prođem kroz ceo stan a da ništa ne dotaknem. Ovde, gde prostor nikada nije postao samo moj, bez obzira na skučenost kuće, uvek u nešto udarim, tražim prekidače na mestima na kojima se ne nalaze, saginjem se kada treba da se uspravim, guram vrata umesto da ih povlačim, skrećem kada treba da idem pravo. Koturovi se okreću, traka se zateže. Umoran sam. „Nemoj meni da pričaš o umoru“, kaže majka. Zaprepašćeno piljim u magnetofon. Ništa nije kazivalo da smo nastavili sa snimanjem, da se vratila iz kuhinje, da je svanuo novi dan. Slučajnost, rekao bi Donald sa samouverenim smeškom, ali ne bi mogao da me ubedi. Znam šta bih mu rekao. Tvrdio bih da ništa nije slučajno, čak ni to da posle šesnaest godina majka odgovori na moju neizrečenu misao. Donald bi odmahnuo glavom. Vi, Evropljani, rekao bi, uvek mislite da je život nešto više od onoga što se vidi, da iza svakog ogleдалa postoji paralelni svet. Ne, uzvratilo bih, mi samo verujemo da nije svaka površina prozirna i da nekada mora da se zaviri iza nje da bi se saznalo šta počiva u dubini. Eto šta se desilo, počeo sam o sebi da govorim u množini, kao da je na tvrdoj stolici u restoranu na rečnom ostrvu mogla da sedi cela četa, a ne samo jedan čovek. Donald je u tome video dodatni dokaz razlike između Amerikanaca i Evropljana. Amerikanac je uvek samo jedan, uvek je

sam, smatrao je Donald, a Evropljanin, pogotovo ako potiče iz Istočne Evrope, uvek je samo deo mnoštva. Nisam hteo ništa da kažem, ne moram ni ja za sve da imam spreman odgovor. Da umem da pišem, pomislio sam, seo bih i sročio mu pismo u kojem bih mu objasnio neke stvari: nadmenost Amerikanaca, na primer, i zrelost Evropljana, stvarnost naše istorije, na primer, i patetičnost njihovog postojanja u neprekidnoj sadašnjosti, naš osećaj celovitosti, na primer, i njihovu fragmentarnost, spremnost Amerikanaca da uzimaju, na primer, i našu posvećenost davanju. Ali ti ne treba o tome da pišeš, rekao mi je Donald kada sam mu, možda istog popodneva, izložio svoju nameru. Ne znam koliko puta treba da ponavljam, rekao je, međutim, ako nemaš priču, onda priča ne postoji. Bio sam siguran da to nije do tada nijednom rekao, bar ne tim rečima. Tvoja priča je o majci, rekao je Donald, majka je tvoja priča i sve ostalo je mlaćenje prazne slame. Majka bi se sigurno s tim složila. Za nju, većina ljudi je govorila samo da bi govorila, retko ko je umeo da ćuti, još manje je bilo onih koji su doista umeli da govore. Bezbroj puta, i kao dečak i kao mladić, otvarao sam vrata dnevne sobe i zaticao majku i oca kako ćute: otac je čitao neku od svojih stručnih knjiga ili podvlačio redove članaka u medicinskim časopisima, majka je heklala ili plela, zašivala dugmad ili krpila čarape. Ponekad je ljuštila jabuke i dodavala mu beličaste kriške. Mogla je da oljušti jabuku u jednom potezu, tako da se ljuska njihala iznad tanjirića kao iskrzana spirala. Ne podižući pogled sa teksta, otac je prihvatao pruženu krišku i prinosisio je ustima. Nekada sam mislio da nisu imali jedno drugom šta da kažu,

posle sam tumačio da su ćutali da ne bi previše govorili, sada sam uveren da više nisu verovali u reči. Možda je to zbog toga što ni sam više ne verujem u reči, zbog one lakoće s kojom sebe preslikavamo u druge, kao da ceo svet postoji samo u nama, u meni. A katkad sve pripisujem umoru, tuposti koja me sve više osvaja, koja svaku oštrinu zamenjuje oblinom, koja od kocke pravi valjak. „Nemoj meni da pričaš o umoru“, ponovila je majka. Ni tada, dvadesetak dana posle očeve sahrane, lice joj se nije ublažilo, podočnjaci su i dalje bili tamni, vilični mišići podrhtavali pod izboranim obrazima. „Tek kada smo se doselili u Ćupriju“, rekla je, „počela sam da se budim s osećajem da ću moći da ustanem kad god to poželim. Sve do tada, pogotovo tokom rata, mislila sam da se više nikada neću odmoriti, da ću uvek ići kao da držim nešto u rukama, kao da mi se nešto naslanja na ramena. A onda mi je u Ćupriji jedna Ciganka rekla da ću se tako osećati sve dok budem sa sobom nosila svoje mrtve. Mrtvi su mrtvi, rekla mi je, ništa se tu ne može učiniti. U kartama je videla da ću sresti visokog plavog muškarca, a iz šoljice za kafu pročitala mi je bolesti od kojih ću patiti: vene, srce i zglobovi. Sve je pogodila, jedino nije videla pritisak. I rekla mi je da moram više da se odmaram. Iz očiju ti ispada umor, rekla mi je. Bacala je i pasulj, ali više nisam mogla da je slušam. Četiri godine, sve vreme dok je trajao rat, sanjala sam kako ću se jednom naspavati, a tek kada smo došli u Ćupriju, pomislila sam da će se to doista desiti. Život ti se presekao, rekla mi je Ciganka, kao da ga je neko izrezao nožem. Dala sam joj neki dinar, nekoliko jaja, veknu hleba i jedan stari šal. A stvarno mi se život presekao i ostao da zjapi kao živa

rana. Zbog toga sam, valjda, i bila tako umorna, kao da mi je krv neprekidno isticala. Kada se briješ, imaš štapić stipse, staviš ga na posekotinu, i gotovo, ali za onaj rez nije bilo leka. Prvo sam mislila da se samo ljudi menjaju, onda sam uvidela da se menja ceo svet i da više nikada neće biti isti, iako to nikada nisam sebi priznala. Možda sam i zbog toga bila toliko umorna, zbog tog odbijanja da vidim pravu ranu, da priznam da postoji rana i da se nož nije samo jednom spustio, već da je neprekidno sekao. U Zagrebu sam videla Nemce, u Derventi su me saslušavale ustaše, u Beogradu su bili ljotićevci, u Kruševcu sam srela četnike, posle su se pojavili partizani, a u Peći sam gledala kako sprovode uhapšene baliste. Ni sada ne znam odakle su se svi oni pojavili, ni gde su bili pre nego što je rat počeo. Nema to, možda, nikakve veze sa umorom, ali kada su me u Ćupriji saslušavali udbaši, nisam više mogla da izdržim. Neko nas je prijavio i rekao da u kući imamo sakrivene zlatnike. Imali smo ih, nego šta, ali ako sam sačuvala od svih drugih, nisam ni njima htela da ih dam. Bili su sakriveni u oboru sa svinjama, ispod kante s pomijama. Sve su prevrnuli, ali nisu ih našli. Dok su hodali po kući i dvorištu, držala sam te u naručju. U podne si počeo da kmečiš, i morala sam da te podojim. Jedan udbaš, kao da ga sada vidim: visok i plav, tačno onako kako ga je Ciganka opisala, zatražio je da te raspovijem. Spustila sam te na sto i razvezala pelene. Da nisi bio tako mršav, pomislili bi da si ih progutao. Stajali su oko stola i gledali kako mlataras nožicama. Tvom ocu, belom kao krpa, toliko su drhtale noge da mu je kosa na glavi poigravala. Da se nije toliko bojao mog gneva, sigurno bi ih odveo među svinje. Bio

je toliko dobar, bog da mu dušu prosti, da nije mogao da prepozna zlo. Ako mislite da sam ih sakrila među sise, rekla sam im, možete i tu da pogledate. Dohvatila sam najviše dugme na bluzi, a onaj plavi udbaš je pocrveneo i izašao napolje. Tada se, u stvari, sav umor sljuštio s mene, i te noći sam, čini mi se, prvi put pošteno spavala. Ciganka je bila u pravu: ono što nož odseče, odsekao je.“ Zaćutala je, pružila ruku, dohvatila čašu i otpila gutljaj kisele vode. Lepo čujem kako mljacka i oblizuje usne. Moj otac je bio lekar i baratao je skalpelom, rekao sam Donaldu, ali majka je klala živinu na kuhinjskoj terasi. Donald se zgrozio. Kao većina Kanađana, i on je smatrao da je briga o životinjama ponekad važnija od brige o ljudima. Kada sam mu pričao kako smo, kao deca, jurili za bezglavim pilićima, umalo je povratio. Kada sam mu, dok smo se nagingjali nad mapu, pričao o ustaškim pokoljima, samo je odmahnuo rukom. Ponekad mi je, stvarno, padalo na pamet da ga izudaram. Preuveličavam, naravno, jer nikada, čak ni kao dečak, nisam umeo da se tučem. Ako bih ušao u tuču, onda sam dobijao batine. Majka mi je brisala krv s lica i govorila da je trebalo da se rodim kao devojčica. Bez obzira na to što su i moj otac i ona želeli da dobiju muško dete, bio bih srećniji, smatrala je, da sam žensko. Tada bar, govorila je dok je prislanjala široki, hladni nož na moje čvoruge, ne bih išao u rat. Ništa je nije moglo razuveriti. Možda ona neće doživeti još jedan rat, smatrala je, ali nema tog naraštaja koji bi prešao put od početka do kraja životnog veka a da pritom na njega ne padne bomba. Međutim, kada je počeo novi rat, još je bila živa, i premda se nije primakla bojnim poljima, postala je njegova

žrtva. Kopnela je ispred televizijskog ekrana preko kojeg su, prvo stidljivo a potom sve samouverenije, promicale slike razorenih gradova. Kada su u severnoj Bosni, u blizini njenog rodnog sela, počele da se vode artiljerijske bitke između ostataka nekadašnje jugoslovenske vojske i novih muslimansko-hrvatskih formacija, legla je u krevet i nije više ustala. Noću, kada bih podizao pokrivač i skidao joj spavaćicu natopljenu znojem i mokraćom, hvatala me je za ručne zglobove, stiskala oči, pokušavala da sakrije svoju golotinju i ponavljala: nemoj, nemoj! Da je znala koliko sam se stideo, mogla je da ćuti. Podizao sam joj glavu, potom leđa, potom kukove, i zatezao nabore čiste spavaćice. Ujutru, kada sam ulazio u sobu sa šoljom čaja i lekovima, izbegavala je da me pogleda u oči, kao što sam ja, noću, pod oskudnom svetlošću stone lampe, nastojao da ne vidim njen stomak, bedra, zamršene stidne dlake. Ako se za nekoga može reći da je umro u pravom trenutku, rekao sam Donaldu, onda se to može reći za nju, jer je preminula pre nego što je istorija, za koju je mislila da je nepovratno okončana, ponovo oživela u punom sjaju. Ukoliko je, rekao sam Donaldu, sjaj prava reč kada se govori o istoriji. Radije bih, rekao sam mu, govorio o mraku. Donald mi je samo pripretilo prstom. On, naravno, nije imao pojma šta je istorija, makoliko se trsio da mi je objasni. Na severnoameričkom kontinentu niko zapravo i nije znao šta je istorija, a nije ih to ni zanimalo, sada, na kraju dvadesetog veka, kada je počinjala budućnost. Nije zanimalo ni mene, rekao sam Donaldu u onom istom restoranu, nagnut nad mapom, jer sam je video, rekao sam mu, na delu. Vukao sam kažiprst preko mape, od

Beograda do Banjaluke, putem kojim sam prošao u proleće 1994. i posle kojeg sam doneo odluku da otputujem, i to na ovaj kontinent, rekao sam Donaldu, u ovu zemlju, gde ništa nije starije od nekoliko sedmica. Donald je rekao da ne želi o tome da raspravlja, te da moju razdražljivost shvata kao pouzdani znak došljačke strepnje, straha od toga da čovek, mimo svake namere, prestaje da bude ono što misli da jeste. Da nema tog straha, bio je uporan, ne bih pokušavao da krijem svoju strepnju, i to krajnje neuspešno, naglasio je, u priči o svojoj majci koja, za razliku od pravih priča, nema ni glave ni repa. Bio je, ipak, u pravu. Onaj ko ne ume da piše, poput mene, isti je kao šarlatan koji tvrdi da ume da namesti polomljenu kost ili iščašeni zglobov, a onda samo uveća povredu i učini je neizlečivom. Neko ko ume da piše, poput Donalda, lepo bi seo i napisao priču, prešavši pritom najkraći mogući put od početka do kraja. Ništa u toj priči ne bi ukazivalo da postoji bilo šta drugo osim priče, a ne kao kod mene, u mojoj priči, kada bih je samo napisao, u kojoj ima svega osim priče, i koja se neprekidno raspada pod potresima izazvanim upadima paralelnih stvarnosti. Donald mi je rekao da se to može objasniti sposobnošću izoštravanja i održavanja pažnje. Neki ljudi, rekao je, nisu u stanju da rade ili prate nekoliko stvari u isto vreme, dok drugi uporedo slušaju radio, gledaju televiziju, pišu pismo, jedu ručak i pripremaju predavanje koje treba da održe brucosima naredne nedelje. Uzvratio sam da je moja majka bila jedna od takvih, s obzirom na to da je mogla sve to da radi i još da peva iz sveg grla. Donald je pitao gde je ona predavala, a ja sam mu rekao da je predavala mom ocu, mojoj

sestri i meni, jer smo mi, spram nje, bili večiti brucosi u veštini življenja. Ne znam gde smo se nalazili kada smo o tome razgovarali, ali majka bi se sigurno s tim složila. Ona je upravljala našim životima kao dirigent simfonijskim orkestrom: sve je videla kao celinu, ali je dobro znala odakle svaki pojedinačni zvuk dolazi. I još nešto: njeno pravo umeće bilo je nevidljivo, tako da se svakom posmatraču moglo učiniti da je dirigent zapravo druga osoba, moj otac, na primer, ili ja, kasnije, kada je otac umro. Donald je odmah rekao da ga to podseća na lutkara koji, sakriven od pogleda, vuče konce iznad male pozornice i šarenih kulisa. Ako ga tada nisam raspalio, onda to neću nikada učiniti. Donald se čudio mom gnevu i ponovo pokušao da mi priča o teškoćama useljeničkog prilagođavanja, kao: oni su, odnosno, mi smo preosetljivi, stalno imamo osećaj da nam tlo izmiče ispod nogu ili da živimo u sobama s iskošenim podovima, tako da neprekidno posrćemo i klizimo, nepovratno, u mračne ćoškove. U redu, pod u kućici koju sam iznajmio doista je bio malo iskošen, i morao sam da podmetnem komadiće drveta pod noćni stočić i naslonjaču, ali nijedan ćošak nije bio mračan niti sam ikada pomislio da živim u dolini sunovrata. Ako je nekoga trebalo da okrivim za bilo šta, onda sam bio spreman da okrivim jedino sebe, iako ne znam zašto bih krivio sebe za odluke koje sam sâm doneo, a ako nisam mogao da se prilagodim, onda sam opet ja bio jedini krivac, a ne neki državni sistem, razlike u kulturi svakodnevnog življenja ili, možda, kalorična vrednost hrane koju sam svakodnevno, često nedovoljno sažvakano, unosio u stomak. Naravno, ima ljudi koji svaki odlazak, pa i svoj, povezuju sa izdajom, a možda

je i moja majka bila jedna od njih. Ostati i izdržati, tako bi mogao da glasi njen moto. Ona nije, u stvari, otišla iz Zagreba zbog sebe, već da bi sačuvala decu i, iako je znala beznadežnost te nade, svoga muža. Da je bila sama, nikada ne bi otišla. Kasnije, naravno, više nije htela da se vrati u taj grad, što nekada nisam mogao da shvatim, a što sada, kada vampiri nacizma podižu glave na sve strane, savršeno dobro razumem. Kada se jednom poseje, seme zla, kao svaki korov, ostaje zauvek na istom mestu, sve dok se ponovo ne steknu idealni uslovi za njegovo klijanje. To je kliše, rekao je Donald. To je fakat, uzvratilo sam. Ne mogu ja da budem kriv što je istorija banalna, kazao sam, i što se sastoji od jednoličnih epizoda koje, ako izuzmemo krv, znoj i suze, ne mogu da zadovolje nijednog savremenog gledaoca, pogotovo onog, naglasio sam, za koga je krv postala stvarna tek kada je otkriveno da prenosi sidu, koji znoj povezuje s dvoranom za rekreaciju, a suze sa sapunskim operama na televiziji. Hteo sam da budem sarkastičan, nego šta, i nadam se da su Donaldu moje reči upravo tako zazvučale. Posle toga, nisam ga video nekoliko dana. Pomalo sam čak počeo da strepim da nisam preterao; nikada, naime, nisam bio vešt s rečima, pogotovo ne onda kada sam pokušavao da kažem ono što zapravo ne kazuju. Tu je moja majka bila u pravu: ako hoćeš nešto da kažeš, govorila je, kaži; ako nećeš, onda ćuti. Najbolji je bio onaj ko je s najmanjim brojem reči izricao najveći broj stvari, a najgori onaj ko, uprkos brojnim rečima, nije uspevaao ništa da kaže. Prvo je nazivala govorom, drugo prenemaganjem; prvi je imao „medena usta“, drugi je „lupao kao Martin po guslama“. Pretpostavljam da sam se ja nalazio

negde u sredini, što sam nekada smatrao idealnim položajem, premda sam u poslednje vreme, nakon što sam se ipak približio ratu, skloniji verovanju da prosečni mogu brže da propadnu u odnosu na one koji se nalaze u graničnim područjima. Zato sam i sâm, pretpostavljam, odabrao granično područje za svoje novo boravište, grad na ivici prerije i rubu severa, gde se sunce, pogotovo zimi, nesigurno i nisko kretalo preko horizonta, isto onako kako sam se ja kretao kroz gradski centar i razučena predgrađa. Naravno, da je moja majka živa, i dalje bih sedeo u našem stanu u Zemunu ili bih, kao bezbroj puta do tada, šetao pored Dunava i mrmljao sebi stihove u bradu. Kada je majka umrla, sve se to, i Dunav i stihovi i stan, odjednom pretvorilo u reči bez suštine, kao da im je ona svojim prisustvom darovala punoću i stvarnost. Tako sada mislim, ovde, dovoljno daleko od svih nekadašnjih stvarnosti, a tamo, kada je umrla, nisam ni na šta mislio, samo sam sledio birokratiju, išao od zgrade do zgrade, ispunjavao formulare i podizao potvrde. U bolnici su mi dali kesu sa stvarima koje su od nje ostale: malo čistog donjeg rublja, bele sokne, peškirić kojim sam joj brisao lice, kutija napolitanki, neotvoreno pakovanje voćnog soka. Morao sam posebno da potpišem prijem burme, upakovane u zaseban koverat na kojem je, u gornjem desnom uglu, pisalo njeno ime. Otvorio sam koverat na ulici i podigao burmu naspram svetlosti. Na unutrašnjoj strani bilo je ugravirano ime moga oca i datum njihovog venčanja, jedan od zimskih meseci 1945. godine. Koverat sam zgužvao i ubacio u prvi kontejner za otpatke na koji sam naišao; burmu sam stavio u džep pantalona. Setio sam se kako su mi, kao dečaku, stvari uvek ispadale kroz

rupe na postavi, klizile niz butine i listove, upadale u čarape ili cipele, ili pak, mnogo češće, ostajale negde iza mene, u travi ili na pločniku. Kada je otac umro, stan se odmah napunio ljudima; kada je majka umrla, niko nije došao, bar ne tog dana. Možda je to razlika o kojoj treba govoriti, rekao je Donald. Koješta, uzvratilo sam, možda postoji razlika u načinu umiranja, ali ne i u samoj smrti, koja sve izjednačava. Zazvučao sam sâm sebi kao neki tričavi propovednik, ali Donaldu se ta misao dopala, više nego, sasvim sigurno, naši razgovori o istoriji i mapama. Toliko napora je morao da uloži u to da shvati ko je bio s kim a ko protiv koga u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata, potom tokom građanskog rata koji je još uvek trajao, toliko truda samo da upamti nazive raznih zaraćenih grupacija, da mu je misao koja se odnosila na umiranje uopšte, nedefinisano istorijom ili ideologijom, naprosto darovala olakšanje, možda čak i ushit. Ali, odmah me je upozorio, ne smem se previše zavaravati verovanjem da će svako biti spreman da sledi tok mojih misli, s obzirom na to da većina ljudi nije u stanju da sledi ni svoje misli, a kamoli tuđe. To upozorenje, naravno, naglasio je, važilo je u slučaju da sam i dalje razmatrao mogućnost da nešto stavim na papir. Rekao je to kao da je priča burek koji treba spustiti na beli list i onda je pročitati iz masnih mrlja. Uzaludna su bila moja odupiranja, moje negodovanje da nigde u prirodi ne postoji prava linija i da se stvari, u najboljem slučaju, odigravaju u spirali. Priča mora da ima početak i kraj, rekao je Donald, ali ako sam smatrao da između te dve tačke mogu da umetnem bilo šta, onda sam se grdno varao. Ne može se stalno biti neodlučan, rekao je, i

lebdeti između istorije, hronike, lične sudbine i poetičkog naklapanja, i još pritom očekivati, rekao je, da će to nekoga zanimati u dovoljnoj meri, u tolikoj meri, zapravo, da bi bio voljan da sve to razmrsi. Iskreno sam se iznenadio. Ali, upitao sam, ako ne pišem o sebi, zašto bih pisao o drugima? Donald se zagledao u mene. Video sam na njegovom licu bezbroj reči koje nije izgovorio, ali sam isto tako video da ne zna odgovor. Da je držao pivsku flašu u ruci, verovatno bi me udario, ali ovako, sa šoljicom za espresso stisnutom između palca i kažiprsta, taj potez nije mu se, uveren sam, činio privlačnim. Da je imao nož u ruci, onaj koji je moja majka pominjala – ne mogu da nastavim rečenicu. Ne postoji ništa gore nego kad se život zamišlja kao niz mogućnosti, umesto da se prihvata onako kako dolazi. Sada sam siguran da je to upravo ono što je majka pokušavala celog svog života da me nauči, i što ja, zapravo, nisam nikad naučio, za šta ne mogu nju da krivim, jer se ona, kao učitelj, sasvim približila idealnoj figuri učitelja, odnosno, podučavala je ne pokazujući ni najmanji trag podučavanja i nikada nije bila prisutna kada je trebalo da bude odsutna, i ako sada mislim, zgrčen uz magnetofon, da bi moj život bio drugačiji da sam samo ranije čuo savet Ciganke, vračare, ništa se neće izmeniti ukoliko prigovorim majčinom glasu. Možda ću jedino moći sam sebi da kažem da sam lud jer razgovaram sa magnetofonom. Neko na polici iznad kamina drži urnu sa pepelom prerano preminulog deteta ili ljubljenog supruga, a ja na stolu držim magnetofon sa glasom koji dopire sa onog sveta. Glas, pepeo, kakva je razlika? „Od tog časa“, kaže majka, „sve se izmenilo, i više nisam osećala nikakve

avetinske udove. Ono što nož odseče, odsekao je, i onaj ko se gadi patrljka nema ništa osim tog patrljka. Zato sam rekla tvom ocu: ako ostanemo ovde, u Čupriji, palanka će od tvoje dece napraviti gliste. Pa šta, rekao je. Takav je on bio čovek: ni gliste mu nisu smetale. Rekla sam mu da on može da živi s glistama, ali da će *moja* deca ipak biti ljudi. I tako je, dve godine kasnije, uspeo da dobije mesto u zemunskoj bolnici, a kada je kamion sa stvarima napokon stigao pred zgradu u Ulici 22. oktobra, gde smo iznajmili prolaznu sobu, patrljci su prestali da me bole. Nisam sve to mogla da objasnim tvom ocu; nisam ni pokušavala da mu objasnim. Odlazio je ujutru u bolnicu, vraćao se posle dva, gutao vruću supu i jeo pitu s mesom, i odmah se posle toga bacao na kauč – tada smo svi morali da idemo na vrhovima prstiju – a on je po podne jurio u ambulantu, i vraćao se kasno uveče, bleđ, s nadutim podočnjacima, i katkad bih na manžetnama njegove bele košulje, ili odmah ispod kragne, nalazila sitne kapi skorele krvi. Promenili smo još nekoliko takvih soba, uvek u nekim starim zgradama, u stanovima punim starog nameštaja, mirisa buđi i paučine koja je u krpama visila iz ćoškova, sve dok nismo napokon dobili svoj stan, u novogradnji na Karađorđevom trgu. Tada je to bio kraj grada, bolje rečeno: početak, jer se tuda, pored naše zgrade, ulazilo u Zemun, i ceo saobraćaj sa Vojvodinom i dalje, do Zagreba, sa celom zemljom, u stvari, odvijao se pored naše kuće. Neprekidno su tutnjali automobili i kamioni, autobusi i traktori. Nekada bih stajala na balkonu i mislila: ako pođem tim putem, i idem samo pravo i nigde ne skrenem, stići ću u Zagreb. Nikada nisam poželela da ponovo

odem u Zagreb, ali isto tako, nisam se nikada oslobodila osećanja da nije trebalo da budem na putu koji me je uvek podsećao na moje bekstvo, i da je možda ipak trebalo da se odlučim za Beograd, da budem bar na drugoj strani reke, zaštićena od...“ Glas joj nestaje, ali koturovi se i dalje vrte. Saginjem se i čujem kako je pitam: „Od čega?“ „Pusti to“, kaže majka, „to su gluposti.“ Sećam se kako je odmahнула rukom, ali bio sam uporan. „Ne mogu da verujem da si se ti nečega bojala“, rekao sam. „Nisam se bojala“, oštro je odgovorila, „samo sam strepela da sve može da se ponovi, da ljudi ne mogu svaki čas da se menjaju u nešto drugo, i da zlo, kada jednom obuzme čoveka, ne može više nikada da se povuče.“ Naslonio sam se na sto i gotovo istog trena se odmakao, zastrašen da će zaškripati. „Da li i sada tako misliš?“, pitao sam. „Ako me pitaš da li sam i dalje na oprezu kada spavam, onda odgovor glasi da jesam.“ Uvek je ona bila ta koja je čula moje kasne noćne povratke i ponekad, u dugačkoj spavaćici i s raspuštenom kosom, izlazila da me prekori. „Ali ako me pitaš da li verujem da se sve *ono* može ponoviti, onda nisam toliko sigurna, premda mogu da zamislim kako tim istim putem idu neke druge izbeglice, možda čak u oba pravca.“ Nasmejao sam se. Toliko je u tom smehu bilo nadmenosti i neverice da mi je sada, dok sam slušao njegov odjek u svojoj kanadskoj kućici, došlo da sebi opalim šamar. Naravno da su tim putem ponovo išle izbeglice, i naravno da se sve ponovilo, i naravno da je trebalo oprezno spavati, i naravno da nisam ni u šta od svega toga verovao. „I zato sam“, nastavila je majka, „kada već nisam bila na drugoj obali, učinila sve što mogu da stvorim drugu obalu. Videla sam

ljude u Srbiji za vreme rata i znala sam da više nikada među njima neće biti mira, i da će se mnogi od njih vrteti kao limeni petlovi na krovovima, i da, ako postoji nešto od čega ipak treba strepeti, onda je to upravo njihova spremnost da slede svakoga ko ih povede, milom ili silom. I tako smo se, odmah po dolasku u Zemun, učlanili u beogradsku Jevrejsku opštinu, ne da bih od vas, od tvoje sestre i tebe, stvorila prave Jevreje, jer tamo su skoro svi bili samo parčići od Jevreja, krhotine razbijene posude, nego da bih u vama, a i u sebi, razvila osećaj stvarne pripadnosti, da bih našla neko čvrsto tlo tamo gde je sve klizilo ili se pretvaralo u uskomešane gasove. Leti smo odlazili s njima na letovanje, u Rovinj ili Split, a zimi smo odlazili na priredbe u opštinsku dvoranu, gde ste i vi palili svećice za Hanuku i maskirali se za Purim. Tih godina, stalno je nešto pristizalo od američkih Jevreja: odeća i obuća, čokolada, sir, maces za Pesah, molitvenici koje niko nije hteo da uzme. Teško mi je to sada da objasnim, ali tamo sam se osećala sigurnom, tamo sam znala da ništa od onoga što se dešavalo oko nas ne može da nas ozledi. Nisam vas gurala u to, nisam ostavljala zahteve, jer sam i sama, kada sam poželela da se udam za prvog muža, krenula za srcem, ali sam zato znala da i srce može da nauči, sporo, doduše, i uz mnogo ponavljanja, previše pričam, ali tako je to bilo.“ Čujem kako se nakašljavamo, prvo ona, potom ja, i onda odmah nastaje tišina koju, malo kasnije, prepoznajem kao zvuk nesnimljene trake. Ne znam da li bih mogao da opišem taj zvuk kao zvuk; on je, uostalom, zagušen cijukanjem nepodmazanih osovina ili prestarelih gumica; možda bih bolje učinio kada ga ne bih nazvao nikakvim imenom ili kada bih

samo rekao da je majka ustala i otišla, i da sam narednog dana uzeo kutiju sa novom magnetofonskom trakom? Eto, u takvim situacijama poželim da Donald sedi pored mene i da mogu odmah, onog časa kada u meni počne da bubri sumnja, da krenem s pitanjima. Kad god sam mu ih naknadno postavljao, zapisana na parčićima papira ili bezbroj puta ponovljena u glavi, to nekako nisu više bila ista pitanja. Kao da se priča menjala od trenutka do trenutka, tako da ono što nije bilo rešeno nije moglo naknadno da se razreši. Da li je moguće, pitao sam Donalda, da priča zapravo postoji samo u jednom trenutku, u datom trenutku date sadašnjosti, ako tako može da se kaže, te da se stoga ne može nikada ponoviti, jer je ta sadašnjost neponovljiva, uostalom, kao bilo koji vremenski trenutak? Ne verujem da bih umeo da opišem taj Donaldov pogled. Doduše, i ja bih, da mi je neko izdeklamovao takvu uvrnutu rečenicu, pomislio da nešto nije u redu sa onim ko je umeo da je sroči, ali s obzirom na to da sam je ja sročio, znao sam da ljudi uvek tako reaguju na jednostavne istine koje potkopavaju utvrđene jednostavne istine. Svaki čovek živi u tvrđavi okruženoj šančevima, i niko ne voli one koji preko tih šančeva pokušavaju da izgrade most. Ja sam Donaldu postavio jednostavno pitanje: da li je uopšte moguće pripovedati, i pritom sam imao na umu krajnju okoštaloost vremenskih struktura u kojima živimo, a Donald se zgrozio jer sam time, slutim, ugrozio njegovo uverenje da umetnost, kao najviši oblik ljudske delatnosti, postoji upravo da bi prevazišla te strukture, što ni u kom slučaju nisam doveo u sumnju. Donald nešto ne razume. Donald misli da je čovek bez korena divna

stvar, jer odsustvo korena omogućava potpunu slobodu, što je dalje povezano sa elementarnim američkim mitovima o kretanju bez granica. Reč je, naravno, o mitovima doseljenika, a ne o praverovanjima severnoameričkih Indijanaca. Donald može da misli tako zato što nikada nije imao nikakav koren. On ne zna šta znači imati svoje mesto, znati da je to mesto samo tvoje, vraćati mu se ili ga napustiti zauvek. Nisam to ni pokušao da mu kažem, s obzirom na to da nisam siguran da bih umeo da mu kažem na pravi način, kao što ne bih umeo na pravi način to da zapišem. Da umem da pišem, mogao bih da napišem knjigu o Donaldu. Znam da o svakom ljudskom biću može da se napiše knjiga, i da bi sve bile podjednako vredne, ali ipak nekako mislim da bi ta o Donaldu mogla da bude vrednija od ostalih, bar za mene, što je, dakako, smešno, jer ako pišem knjigu da bih je samo ja čitao, zašto je onda uopšte pišem? Ponekad pomislim da je dobro što ne umem da pišem, jer kad god razmišljam o pisanju, suočavam se samo s pitanjima, nikada sa odgovorima. Možda je i to nauk koji sam nasledio od majke? Još jedno pitanje na koje ne umem da odgovorim, pomišljam dok skidam premotanu traku, vraćam je u kartonsku kutiju, zatim vadim traku obeleženu brojem tri, stavljam je na magnetofon, provlačim početak kroz magnetnu glavu i namotavam na desni, prazan kotur. Mnoge stvari sam zaboravio, većinu pokreta i gotovo sve izrečene reči, pomišljam dok otpijam gutljaj sasvim hladne kafe, ali tačno pamtim početak snimanja treće trake. Drugu smo snimili sedam ili osam dana posle prve, koju smo počeli da snimamo odmah posle sahrane, a nastavili, i završili, desetak dana kasnije, možda tek posle dve

nedelje, koliko je, ili nešto manje, prošlo i do početka snimanja treće trake, koja je započeta tačno onog dana kada smo ocu održali mesečni pomen. Pre podne smo bili na groblju, po podne u sinagogi, kamo smo odneli tvrdo kuvana jaja, kiflice sa sirom i dve flaše rakije za posluženje posle službe, tako da smo uveče majka i ja ostali sami u stanu. Majka je, na moje iznenađenje, ponudila da nastavimo sa snimanjem. Toliko sam se iznenadio da sam počeo da je nagovaram da to ne radimo, iako sam se zapravo kretao prema sobi u kojoj su se nalazili magnetofon, mikrofon, trake i kablovi. Onda sam pomislio da ima nešto posebno da mi kaže pa sam začutao, potom sam prekorio sebe zbog sebičnosti i podsetio se da joj, uprkos svemu, nanosim bol, i na kraju sam, stojeći u hodniku sa celokupnom opremom za snimanje u rukama, rekao da ona mora da donese odluku, a ona je samo počela da sklanja stvari sa stola. Ako je tako, rekao sam, tačno se sećam da sam to rekao, ne dovršivši rečenicu, ali kada sam napokon pritisnuo dugmad za snimanje, upitao sam je zašto nije pričala o svom detinjstvu i zar nema ništa više da doda o svetu u kojem je odrasla. „U mojim godinama“, čujem kako kaže, „nemam više tamo šta da tražim.“ Pobunio sam se. Čitao sam tada neke pisce, Šulca i Kiša, recimo, i Nabokova, svakako, koji su svoje pripovedačke konstrukcije, naumljene, bez sumnje, samo za odrasle, zasnovali upravo na svetu detinjstva, i pokušao sam to da joj objasnim. Pričao sam o tome, sada to vidim, skoro petnaestak minuta, kao da smo snimali traku o mom a ne o njenom životu. I kao da knjige doista predstavljaju život, kao da bilo koji izmaštani život može da se uporedi sa bilo kojim

stvarnim životom. Ali majka nije popuštala: kada bi ona rekla „ne“, to bi zauvek bilo „ne“, nije bilo čarolije koja bi mogla to da izmeni. Uostalom, ni ranije nije htela da govori o detinjstvu, dopuštajući nam samo da zavirimo u svet iz kojeg je, slutili smo, tako rado pobešla. Znali smo samo da je u njenoj porodici bilo toliko dece da su je roditelji poslali kod rođaka u Derventu kako bi smanjili broj usta koja je trebalo prehraniti. Da nije tamo otišla, ne bi nikada, mnogo godina kasnije, sreła svog prvog muža. Derventa je bila jedna od kapija koje su vodile u svet, i on je tu, pretpostavljam, dolazio vođen poslovima, i onako visok i uglađen, skladno obučen ali skroman, što sam sve zaključio na osnovu fotografija u majčinom predratnom albumu, sigurno joj je izgledao kao biće iz nekog nestvarnog sveta. A detinjstvo je svodila na ožiljak na desnoj butini, koji nije mogla da sakrije na plaži, trag njenog nestašluka, brzopletog pokušaja da preskoči ogradu od kolja, na kojoj je ostala da visi sve dok neko nije istrčao iz kuće, izvukao zašiljenu granu iz butine i kasnije joj previo ranu. Od takvog ili sličnog događaja pomenuti pisci su gradili zamršenu mitologiju arkadijskog detinjstva, ali za moju majku je postojao sam neravnomerni krug potamnele kože na mestu uboda. Nešto se desilo, smatrala je ona, ili nije, sve ostalo bilo je nevažno, pogotovo pogodbene rečenice. Stalno pomišljam kako se podsmevala onima koji su život zamišljali kao manji ili veći izbor mogućnosti, uslovljen prethodnim nizom mogućnosti. Dovoljno je suludo što kupujem loz, imala je običaj da kaže, taman posla da zamišljam šta bi bilo kada bih dobila. I zato je mirno, utorkom, ako se ne varam, listala novine u potrazi za

rezultatima izvlačenja. Nikada nije dobila. Kada bi mi sada neko rekao da je to zbog toga što nije verovala u mogućnost dobitka, ne znam šta bih uradio od besa, jer ako je neko umeo da veruje, onda je to bila ona, ali ona je verovala u ono što se događa, a ne u ono što bi moglo da se dogodi. Kada bi se desila smrt, verovala je u smrt, a dok je trajao život, verovala je u život, ne znam da li to može na bolji način da se objasni. Naravno, da umem da pišem, mogao bih to da kažem i na neki drugi način, možda sa manje reči, premda mi nikada nije bilo jasno da li vrednost pisanja zavisi od broja upotrebljenih reči. Donald, ne znam šta bi Donald rekao u vezi s tim, možda ništa. Možda ne bi trebalo toliko da razmišljam o tome šta bi on rekao, jer u većini slučajeva on zapravo ništa ne govori. To se majci ne bi dopalo, ta pakost koja izbija iz prethodne rečenice. Nisam mogao da se branim osećanjem gubitka, osećanjem da, s obzirom na to da više nisam bio u svom jeziku, neprekidno klizim niz padinu, jer ako je neko mogao da govori o gubitku, bila je to ona, a ipak nikada nisam iz njenih usta čuo ton pakosti ni na čiji račun. Dobro, nije Donald takav, kažem glasno, ali odaju me trzanje desne ruke i leva ruka, koja ritmično stiska moje levo koleno. Glas, međutim, kojim sam se obratio majci odavao je ljutnju, sasvim prepoznatljivu uprkos cijukanju gumica ili nepodmazanih osovina. Neko drugi na mom mestu odavno bi ustao i potražio ulje za podmazivanje, možda bi čak, ako ga ne nađe u kući, otišao do najbliže prodavnice. „U redu“, rekao sam. Glas mi je čak pomalo podrhtavao, ali to sam već mogao da pripišem nepodešenom prenosnom sistemu i trakama olabavljenim od

predugog stajanja. „Ako ne želiš da govoriš o detinjstvu“, rekao sam, „kaži mi onda da li si bila srećna.“ „Kako to misliš?“, pitala je majka. „Tako“, rekao sam, „kako kažem, ne znam da li se to može izraziti na drugi način.“ Bes je zreo u meni, mogao sam da ga prepoznam čak i ovde, u kući koja nikada neće biti moj dom, bezrazložan bes, surov u svojoj neprikladnosti, bes koji je poticao od nemoći, od uvida, pretpostavljam, da dete nikada ne može da bude ništa drugo osim deteta i da uvek mora da prizna moć roditelja. Ne znam šta sam tada radio s rukama, pogotovo s levom, premda sam desnom možda stiskao olovku. Neki ljudi su takvi: ne znaju šta će s rukama. Majka je bila drugačija: njoj su ruke počivale u krilu, i samo bi ih ponekad, u tihom očajanju nakon kakve tužne vesti, podizala do lica i stiskala slepoočnice. Da ona nije bila tako mirna, spakovao bih magnetofon, smotao kabl i vratio mikrofon u plastičnu kutiju. Sada razumem zašto sam doista bio besan: zato što sam verovao da je umetnost više od života, i što mi se činilo da u njenim rečima, onima koje smo do tada snimili, postoji samo život, sirovi materijal, zanimljiv možda nekom arhivaru ili istoričaru, ali potpuno bezvredan za pesnika ili proznog pisca. Naravno, znao sam, čak sam o tome nešto napisao u jednoj pesmi, da umetnost proističe iz života, ali smatrao sam da je za to neophodna *uzvišenost* života, a u životu moje majke, u onome što mi je do tada ispričala, ništa nije ukazivalo na uzvišenost. Kako sam samo bio glup, rekao sam Donaldu, možda baš onoga dana kada smo razgledali mapu bivše Jugoslavije, možda nešto ranije, ali u svakom slučaju u onom istom restoranu na rečnom ostrvu. Bio sam slep, rekao sam mu, bio

sam, u stvari, zaslepljen ljubavlju prema ocu, i zaboravio sam da slepac, kako je upravo majka često govorila, vidi bolje od svih u mraku. Donald je odmah izvadio blokčić i zapisao, kako je rekao, misao o slepcu. O tome se, rekao je, može napisati pesma. Nisam znao da pišem pesme. U mojim pesmama, čak i kada sam pisao o propadanju ili raspadanju, uvek je postojao izvor svetlosti. „Sreća je navika“, rekla je majka, „ako je to odgovor na tvoje pitanje.“ Čutao sam, lepo se čulo kako ćutim. Majka je uzdahnula. Zнала je da se ljutim, ali sada, dok slušam stisnutih zuba, prvi put se u meni budi pomisao da joj je bilo svejedno, da je njen bol zbog gubitka čoveka, moga oca, koji joj je pomogao, i ne znajući to, jer je u stvari verovao da ona njemu pomaže, ne samo da iskorači iz ponora ličnog bola koji je pretio da ih proguta nego i da pronade put koji je vodio u sigurnost, u bezbednost, i više od toga: u oproštaj, da je taj njen bol, dakle, veći i iskreniji od moga. Možda bih mogao bolje to da izrazim, ali onda bih morao da zaustavim magnetofon. A šta sam ja tada znao o bolu, o gubitku? Ništa. U najboljem slučaju, premda mi ta fraza zvuči beznadežno pogrešno kada je reč o bolu, verovao sam da je bol povezan sa krivicom. Neko je, verovao sam, kriv za moj bol. Neko je, verovao sam, kriv za smrt moga oca. Sada znam da bol ne treba tražiti u drugima, već da ga uvek nosimo sa sobom, da je bol središte koje nas čini onim što jesmo. Zvuči pompezno, možda patetično, i sigurno se ne bi dopalo Donaldu. Neću mu to ni reći. Zašto bih morao sve da mu kažem? Majka se nakašljala, uvek se neko nakašlje posle duge tišine, i rekla: „Bila sam srećna kada si se ti rodio.“ Zaustio sam nešto da kažem, ali ona me je

prekinula. „Bila sam srećna i kada se rodila tvoja sestra“, rekla je. „I pre rata, i tada sam bila srećna. Kada sam upoznala prvog muža, za koga tada nisam znala da će mi biti muž, bila sam srećna. I uz našu decu, i kada su njegovi roditelji pristali da nas vide sve zajedno, i dok sam čekala da se on vrati s posla, bila sam srećna. A onda, kada je sve počelo da se zatvara, sreća je prestala. Ne možeš da budeš srećan kada vidiš kako svetlost iščezava u tami. Možeš možda da se nadaš, ali nada nije sreća, jer znaš da ono što se jednom zatvori nikada više ne može da bude isto, čak ni kada se ponovo otvori. Nisam bila srećna kada sam se udala za tvog oca. Kako sam mogla da budem srećna kada se tada više nisam ni nadala? Posle sam se navikla. Rekla sam mu: nemoj ništa da tražiš od mene, a ja ću ti dati sve što mogu. I on je to razumeo. Ne znam da li ćeš *ti* razumeti, ali ne možeš da budeš srećan kada je prošlost sve što imaš i kada ne odustaješ od uspomena. Živeli smo u svetu koji je, ma koliko pričao o svetloj budućnosti, samo tapkao u mestu, koji je, ma koliko se trudio da zaboravi, postojao samo da bi pamtio, koji je, ma koliko tvrdio da smo svi isti, samo pokazivao koliko se svi razlikujemo. Kada smo prvi put posetili Izrael, niko od ljudi koje sam sreća nije govorio o onome što se desilo pre osnivanja Izraela, pre njihovog dolaska. Život je počinjao onog trenutka kada su napustili palubu broda, ili izašli iz aviona, i stupili na tlo Izraela. Ono što je bilo pre toga pripadalo je drugom, okončanom vremenu. Nije bilo zaboravljeno, već se jednostavno nije pominjalo, bilo je istorija. U tome je stvar: onaj ko živi sa istorijom ne živi sa životom, mrtvac je čak i kada je živ. Život se kusa velikom kašikom ili srče iz male, ali ne

može se samo sedeti i gledati u njega. Ono što je u tanjiru možeš da pojedješ ili da ne pojedješ, treće ne postoji, zar ne?“ Nije sačekala da odgovorim, i dobro je što nije, jer tada sam neprekidno čitao knjige o misticizmu, zen-budizmu, materiji i antimateriji, običnim i paralelnim svetovima, i da sam počeo da govorim, verovatno se ne bih zaustavio sve dok traka ne bi iscurila, možda čak ni onda, a to što smo snimali trebalo je da govori o njoj, mislim, ona je trebalo da priča o sebi, ne ja o sebi, kao što bi knjiga, kada bih uspeo da je napišem, trebalo nju da prikaže, nikako mene, nisam ja od onih koji se na svakoj fotografiji guraju u prvi red. Majka je samo odmahнула rukom i nastavila: „Posle toga, sve je bilo lako. Kada izabereš, sve nestaje kao rukom odneseno. Kada se odlučiš, to je sreća. Kod nas ljudi nisu nikada uspeli da savladaju tu veštinu, i uvek su ostali neodlučni, nesigurni kom carstvu da se privole, i tako nisu pripadali ni sadašnjosti ni prošlosti, o budućnosti i da ne govorimo. Uvek im se činilo da je jedno lepše od drugog, pogotovo ono što im više nije bilo dostupno. A ja sam, kada sam došla iz Izraela, sve lepo složila i svemu našla mesto. Fotografije iz predratnog albuma, rekla sam sebi, samo su komadići specijalnog papira koji polako počinju da žute; spomenici su komadi granita ili mermera koje izrađuju posebni majstori i koji ne rastu ni iz čijeg srca; pismo je kao pečat, možeš da ga čitaš dok ne izbledi, a posle toga ništa ne vredi. E, sada ti možeš da kažeš da mi je za tako jednostavnu odluku trebalo čak petnaest godina, i da je to užasno dug period, što je tačno, ali to je samo zato što živiš u vremenu u kojem, hvala bogu, nisu suočen sa takvim izborom. Za tebe ne postoje pre i

posle, za tebe postoji jedino sada, ovaj trenutak, kao što je za mene, onda, u prvom braku, postojao samo taj trenutak i stalno sam se čudila ljudima koji su pričali o tome kako je nekada, u doba Austrougarske, bilo fino i mirno, i kako se znalo ko je ko i gde je čije mesto. Život je izgledao kao neprekidno tugovanje za onim što je prošlo, što više ne može da se vrati. A kada tako misliš, onda to, kao neki slatki otrov, prenosiš svima oko sebe. Nisam želela da budete takvi, ni ti ni tvoja sestra. Nije to želeo ni tvoj otac. Ako sam ja trpela bol, ako je on trpeo bol, zašto biste vi morali da osećate bilo kakvu odgovornost za to? Zbog toga smo činili sve što možemo da dođemo u Beograd, koji je već tada bubrio kao pasulj u vodi. Veliki grad oslobađa, što sam prvi put osetila u Zagrebu, bez obzira na to što se više nikada ne bih vratila u njega. U Čupriji sam stalno imala osećaj da mi je oko glave vezana čalma koja se steže, u Peći sam bila srećna što uopšte mogu da vidim nebo, i tek sam u Beogradu, prvi put posle rata, počela doista da dišem. Doduše, nismo došli u Beograd, nego u Zemun, i u prvi mah, što je, u stvari, potrajalo nekoliko godina, pomišljala sam da se ništa nije promenilo, možda sam umesto čalme imala maramu, ali i ona me je stiskala; a onda sam uvidela da su to dva dela iste celine, da su samo prividno razdvojeni, i da jednom moraju da se spoje. Ali nikada nisam mogla da zaboravim, nisam ni htela da zaboravim, da ih spaja Staro sajmište, koje je polako, lepo se to videlo iz trolejbusa ili autobusa, postajalo središte tog novog, velikog grada. Nisam, naravno, više mislila na one koji su nekada bili na tom mestu, u logoru, odakle su odvođeni na streljanje ili ulazili u dušegupku, njih

ionako više ništa nije moglo da vrati, ali nisam mogla u sebi da prikrijem slutnju da ih taj novi grad, odbijajući da obeleži njihovo odsustvo, zapravo ponižava. Ne znam zbog čega je tako moralo da bude, ali tako je bilo. Najbolja stvar koju čovek može da nauči u životu jeste da postoje trenuci kada ne treba postavljati pitanja. Čutiš i pamtiš. Ono što je u tebi niko ne može da ti oduzme, a ono što je izvan tebe svejedno nije tvoje. Zato vam nikada, tvojoj sestri i tebi, nismo rekli: vidi ono mesto, krivac za to je taj i taj. Govorili smo samo: vidi ono mesto. Jer šta je krivica? I ko sme, ko doista sme da kaže ko je kriv, a ko nije?“ Zaćutala je. Pretpostavljam da je čekala moj odgovor, ali nisam znao, kao što ni sada ne znam, kako da odgovorim. Da znam, verovatno ne bih bio u ovoj kući, u ovoj prevelikoj zemlji koja ne razume sebe u podjednako meri u kojoj moja bivša zemlja nije sebe razumevala. Majka bi u tome prepoznala finu životnu ironiju: iz zemlje koja se raspala dođeš u zemlju koja se održava samo zato što ne zna kako da se raspadne. I sama je uradila nešto slično i ostala u zemlji koja je zalepljena kao stara razbijena činija, i koja je držala vodu dok majstori nisu otišli, s tim što su, pre odlaska, kada je voda već potocima tekla, polupali i ono što prethodno nije bilo razbijeno. Tako sam i Donaldu, dok smo se naginjali nad mapu, objašnjavao istoriju. Bilo je to lakše nego da mu pričam o četnicima, ustašama, komunistima i kraljevskoj vladi u izgnanstvu. A tu i nema bogzna šta da se priča, rekao sam mu, jer je istorija, u krajnjem ishodu, uvek ista priča o spremnosti na saradnju i kompromise da bi se sačuvala glava na ramenima ili obezbedio politički uticaj. U većini slučajeva, rekao sam, ionako ne živiš

kako sam hoćeš, već onako kako to želi neko drugi. U diktaturi manjina ima vlast nad većinom, rekao sam, u demokratiji većina vlada nad manjinom, ali svugde postoje oni koji moraju da žive onako kako to ne bi hteli. Donald je rekao da mi je totalitarni sistem isprao mozak i da sam izgubio osećaj za svaki sistem vrednosti, a ja sam uzvratilo da je prividna pravičnost demokratije u njemu stvorila sistem prividnih vrednosti. Može da zazvuči kao da smo se svađali, ali zapravo smo se smeškali. A zašto bismo se svađali? Ja ću uvek biti Evropljanin, kao što će on uvek biti Severnoamerikanac, i tu se ništa ne može izmeniti, uvek ćemo ostati različiti kao dan i noć. Sada mi pada na pamet da bi o tome trebalo govoriti kao o razlici između praskozorja i sutona, s obzirom na to da, on kao Kanadanin i ja kao Jugosloven, delimo odsustvo prepoznatljivog identiteta, i da naše zemlje, moja bivša a njegova još uvek sadašnja, zauzimaju rubna područja na svojim kontinentima, bar u viziji onih koji sebe vide kao tvorce oblića tih kontinenata. On je senasto biće sa severa, a ja senasto biće iz nedodijne koja je stajala ekscentrično u odnosu na sve strane sveta i samo središte. U stvari, mi smo kao oni blizanci koji uopšte ne liče jedan na drugog, što objašnjava zašto se istovremeno privlačimo i odbijamo. Sve u svemu, kada napišem knjigu o majci, ako ikada napišem knjigu o majci, sigurno ću napisati i knjigu o Donaldu. Čak i ako ne napišem knjigu o majci, možda bi trebalo da napišem knjigu o Donaldu. Da nije bilo Donalda, možda ne bi bilo ni mene, sigurno me ne bi bilo. Cvet je teško presaditi, treba mu obezbediti iste uslove, istu vlažnost zemlje, podjednaki odnos mineralnih sastojaka, a čovek, kada se

premešta, potpuno menja sredinu, što je sasvim razumljivo, jer kada bi svet svugde bio isti, onda ne bi postojala nikakva potreba za promenom mesta, i niko ne bi išao na drugo mesto samo zato što je isto kao prvo. Ukratko, Donald je bio, i jeste, moj baštovan. Da njega nije bilo, odavno bih uvenuio. Majka bi to razumela jer je umela da neguje cveće. Japanske ljubičice su munjevito nicali ispod njene ruke. U jednom trenutku, pre mnogo godina, toliko je bilo saksija sa japanskim ljubičicama u našem stanu da nismo mogli drugačije da se krećemo osim da skakućemo. Pripisivala je to bujanje svojoj sposobnosti da razgovara sa cvećem. Meni su sve ljubičice iste, jedina razlika među njima bila je u boji cvetova, premda su, ako se ne varam, preovladavale one s belim laticama, a majka je za svaku imala posebno ime. Ne znam koliko je to moglo da traje; uvek sam, naime, bio nezainteresovan za ono što se zbivalo u samoj porodici; sada nemam više koga da pitam. Da sam je pitao, saslušala bi me. Ona je umela da sluša. I otac je umeo da sluša, ali bi se njemu ubrzo preko očiju prevukla svetlucava skrama, kao onaj providni kapak kod nekih ptica, što je bio znak da se, ne pokrećući se, sve brže kreće unazad, da tone u sebe, dok majka nije nikada gubila usredsređenost, podjednako strpljiva koliko i tvrdoglava. Od toga ne možeš da napraviš priču, ponavljao je Donald. Uvek se uzbuđivao kada je pokušavao da mi objasni šta čini priču. Uvek je isticao neminovnost kretanja, nužnost postojanja radnje. Prezirao je pisce koji su se služili trikovima, posebno onog, nije mogao da se seti ko je taj, koji je tvrdio da je pisac zapravo mađioničar. Svemir je možda zakrivljen na nepojmljiv način, govorio je Donald, ali priča

mora da bude jasna. I to sam napisao na parčetu papira i pomoću magneta zakačio za frižider, iako nisam imao nikakvu predstavu kako da od nečega što je meni nejasno napravim nešto što je svima jasno, pa i meni. Pisac je kao filter na aparatu za pravljenje kafe, smatrao je Donald, i mora, upravo kao filter, da zadrži nepotreban talog a da propusti samo sok, tečnost, tekućinu koja je suština. Ako pisac objašnjava, nastavlja je, onda ostaje u talogu, ne uspeva da savlada papir. Dopala mu se ta metafora, i danima je bio ponosan na sebe. Jednom me je čak naterao da gledam kako se pravi kafa, kako voda, sve tamnija, kaplje u staklenu posudu, a onda je trijumfalno izvadio filter sa vlažnim talogom. Drugi put je naširoko izlagao svoju teoriju da se razlika između naprednog i zaostalog poimanja sveta krije upravo u odnosu prema socu, i da zaostali narodi sipaju i soc u šolju s kafom. Kezio mi se preko stola kao da je upravo pronašao onu završnu, sveobuhvatnu teoriju koja stoji u osnovi celokupnog svemira. Da mi je to rekao u Beogradu, odmah bih ga ostavio, ali u Severnoj Americi čovek se navikne na takve teorije. U takvim stvarima, svaki Severno-amerikanac je tvrdoglaviji od moje majke. Ona sigurno ne bi bila tako uviđavna. Za nju je, s obzirom na to da je poticala iz Bosne, pijenje kafe predstavljalo trenutak kada se, zaboravivši dnevne brige, čovek približava božanskom, kada sedi tik uz skut gospodnji. Uostalom, rekla bi ona, u socu se sadrži budućnost, što je značilo da pijenje takve kafe, sa talogom, označava spajanje svih vremenskih segmenata, odnosno da onaj ko pije kafu bez taloga postoji samo u sadašnjosti: Donald je, kada sam to izložio na taj način, samo odmahnuo rukom,

naglasivši da u tome nalazi još jedan dokaz za našu opsednutost istorijom. Ono malo istorije koju je imao u svojoj zemlji ionako nije shvatao ozbiljno, kao da je istorija proces koji vodi u oba smera, kao da se može obnoviti i promeniti, kao da je moguće da se svi pobijeni Indijanci i bizoni ponovo nađu u talasastoj preriji. Ako ikada napišem knjigu o majci, sada to sigurno znam, napisaću i knjigu o Donaldu. Svaki početak je težak, govorila je moja majka, posle je uvek lakše, treba samo probiti led. Voleo bih da čujem šta bi rekla kada bi videla ovdašnji led. Čovek bi možda mogao da probije taj led, ali to bi bio i početak i kraj. Posle tog napora, bilo bi mu sasvim svejedno, naprosto bi pozeleo da priligne u tu plavičastu rupu i da više nikada ne ustane. Da mogu da joj pišem pisma, ne, da ima svrhe da joj pišem pisma, upitao bih je šta misli: zašto sam od svih mesta na kugli zemaljskoj izabrao baš ovo, gde se kraj jedne zime i početak druge spajaju preko kratkog i varljivog dvomesečnog perioda u kojem se samo s krajnjim naporom mogu prepoznati proleće, leto i jesen? Ona je uvek umela da odgovori na teška pitanja, čak i na ona koja ne bi bila izgovorena. Čitala me je, kako se to obično kaže, kao knjigu. Čitala je sve nas kao knjigu, i oca, i sestru, i mene. Bili smo poput pokretne biblioteke i nikakve korice nisu mogle da nas zaštite, premda smo retko hteli doista da se zaštitimo. Češće smo žudeli za suprotnim: da nas, ako smo već bili knjige, uzme i prelista, da nam kaže kako da razrešimo zaplet u kojem smo igrali glavnu ulogu. Odlazili smo tada u kuhinju, koja je bila njeno carstvo, što nijedna žena danas ne bi prihvatila, takva vrsta je odavno iščezla a da se nije nikada našla na spisku

ugroženih i zaštićenih stvorenja, sedali na tvrde stolice ili hoklice, i ćutali, čekali da nam kaže ono što nam je izmicalo. Otac je bio lekar, čovek od nauke i činjenice, znao je kako telo funkcioniše, koji je najbolji položaj ploda u materici i gde nastaju crvena i bela krvna zrnca; sestra je studirala matematiku i sve je za nju bila konkretna apstrakcija, sve se moglo, i zvezde na nebu i mravi u podzemnom mravinjaku, izraziti matematičkim jednačinama sa bezbroj grčkih slova; ja sam u književnosti tragao za istom onom surovom logikom koja arhitekti omogućava da podiže kuću ili mehaničaru da sklapa motor; a opet smo svi pokorno čekali da čujemo njen sud koji se opirao svakoj logici, ili činjenici, ili zakonu brojeva. U kuhinji je zimi uvek bilo toplo a leti uvek sveže, i nikako nismo mogli da razumemo kako joj to polazi za rukom čak i onda kada u šporetu ne bi pucketala vatra ili kada bi kroz širom otvorena balkonska vrata prodirala julska jara. Kada je umrla, u kuhinji je zimi bilo hladno a leti vruće, ništa nije pomagalo što sam u međuvremenu kupio električnu peć, što sam na prozore stavio žaluzine. Neke stvari nikada nećemo doznati, i pretpostavljam da se u tome krije smisao našeg postojanja. Donaldu se to ne bi dopalo, a možda bi mu se i dopalo, možda bi i to zapisao u svoj blokčić, više nisam siguran. Nisam više ni u šta siguran dok sedim ovde, pomalo već ukočen, i osluškujem glas koji dopire preko vremena i izvan života. Otac me je podučavao primerom, gestom, rečima, kao kad bi vam neko rekao: ovako se drži nož, ovako se priprema pena za brijanje, ovako se kaže ženi da je voliš, a majka je podučavala bez ičega, samo prisustvom ili odsustvom, tišinom, bez reči. Ne znam da

li bih to uspeo da objasnim Donaldu, ne znam ni da li sam sebi uspeo da objasnim. Nikada se ne sme previše verovati učitelju koji podučava pomoću reči, rekao bih Donaldu, jer te on uči da se svet može spoznati tek kada se napravi nova konstrukcija tog sveta, kao da svet, sam po sebi, nije dovoljan. Možda sam zato došao na severnu stranu sveta, jer što dalje čovek ide na sever, sve manje oseća potrebu za bilo kakvom konstrukcijom, sve više je svet samo svet, čist i jasan u svojoj užasnoj jednostavnosti. To ne znači, naravno, da ga bolje razume, već samo da između njega i sveta postoji sve manje posrednika. Jedino što nisam otišao dovoljno daleko, kažem naglas, i istog trena moram da zaustavim magnetofon, jer su moje reči zazvučale istovremeno kad i majčine. Čekala je moj odgovor, i kada je videla da ne nameravam da progovorim, da sve više saginjem glavu i, verovatno, šaram po papiru koji je ležao preda mnom, ustala je, potom ponovo sela. „Kada neko nestane“, rekla je, „nema tih reči koje mogu da ga vrate.“ Vraćam traku i još jednom slušam tu rečenicu. Mislim na porodicu koja je živela u ovoj kući pre nego što sam se ja uselio. Kada mi je predavala ključeve, vlasnica, mršava, stara Kineskinja, ispričala mi je da je porodica morala da se vrati zbog toga što im je nastradao sin. Nije rekla kuda su se vratili, odakle su došli, kako im je nastradao sin, ni zašto mi to uopšte govori. Dala mi je ključeve, blago se poklonila i otišla. Sada pomišljam da mi je to saopštila samo da bih bolje, ili bar pažljivije, slušao ono što moja majka priča. Još jedna besmislica, rekao bi Donald, još jedno besmisleno nastojanje da stvarima pripíšeš više značenja nego što ih stvarno imaju. Kuća je bila

besprekorno čista, čak se u vazi na kuhinjskom stolu nalazio stručak poljskog cveća. Opet premotavam traku, pritiskam dugme na magnetofonu. „Kada neko nestane, nema tih reči koje ga mogu vratiti“, kaže majka. To sigurno ne bi moglo da uteši ucveljenu kinesku porodicu. Ne znam zašto mislim da su i oni bili Kinezi. Možda zbog neotvorene kese pirinča koju sam pronašao u jednom od kuhinjskih ormarića? Još jedna besmislica, rekao bi Donald, svako danas jede pirinač, strogo nacionalna kuhinja je stvar prošlosti, na svakom jelovniku možeš da pronađeš i sos od soje, i baklavu, i humus, i picu, i kobasice sa kiselim kupusom, nije važno da li si na istoku ili zapadu, severu ili jugu. U tome je stvar: onaj ko priča da strane sveta više nisu važne, tome ni svet više nije važan, kao što za onoga ko tvrdi da su svi ljudi isti ne postoje pojedinci, već samo uskomešano more bezličnih jedinki, kao da su ljudi ribe ili paradajzi. Sever je sever, a jug je jug, i onaj ko žudi za severom ne može da se preobrati u zaljubljenika juga. Zato sam i pošao na sever, zato što više ne verujem u jug. Toplota čini čoveka blagim, tera ga da veruje u priviđenja, u vizije doživljene na vrhu kakve gore ili pred ulazom u isposničku pećinu. Sever ne dozvoljava nikakvo rasplinjavanje; sever zahteva čvrstinu; sever je suština sažimanja. Prokletstvo moje bivše zemlje upravo je u tome što je bila isuviše blizu jugu, što je ljude nagonilo da veruju u vizije a vizije pravilo nepostojanim, tako da, tek što bi se čoveku učinilo da drži nešto u rukama, ostao bi bez ičega, i umesto da se penje, propadao bi, sunovraćivao se u ništavilo. Zemlja koja se razapinje između četiri strane sveta, rekao sam Donaldu dok smo se naginjali

nad mapu, zemlja kao što je bila moja, malo na severu a malo na jugu, delom na istoku a delom na zapadu, takva zemlja mora da propadne. A kada centrifugalne sile razvuku područja sa rubova, rekao sam i prevukao kažiprstom preko Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije i Crne Gore, onda pomahnitale centripetalne sile, prepuštene same sebi, zgnječe ono što stoji u središtu. Pritisnuo sam palac na Bosnu i pogledao ga pravo u oči. Donald se osmehnuo i klimnuo glavom; da ga ne poznajem, pomislio bih da je sve razumeo. Kada bi istorija bila fizika, rekao je Donald, mogli bismo da je ispisujemo pomoću formula i da uvek unapred znamo njen ishod, te da ga tako predupredimo, ali nevolja je u tome što istorija nije fizika. Sada je on mene pogledao pravo u oči. Moja majka je govorila da sve piše u ljudskim očima, i da nikada ne treba verovati čoveku koji izbegava nečiji pogled. Za takve ljude je govorila da imaju oči na zejtinu, dok su uznemireni imali oči kao čigre, bolesnima su oči gorele kao žeravice, znatiželjnima su oči bile kao svrdla, a uplašenima kao u srne. Meni je jednom rekla da su mi oči kao drenjine. Ni danas ne znam kako izgledaju drenjine, ali svaki put kada se pogledam u ogledalu, mislim na njih. Donald ima sitne oči i često trepće, kao da su mu pune prašine. Možda ni njemu ne bi trebalo da verujem, ali ako njemu ne verujem, šta mi je onda preostalo? „Kada neko nestane, nema tih reči koje ga mogu vratiti“, kaže majka četvrti put. Moja prva pomisao bila je da mi ipak zamera što, nakon očeve smrti, pokušavam da sačuvam njen život tako što je nagovaram da priča o sebi. Nelagodno sam se pomerio u stolici, napućio usne i namrštio se. Sve to je trebalo da joj saopšti, nadao sam se, da

odbijam takvo tumačenje. Uostalom, zar nije samo trenutak ranije govorila o tome da se smisao života, ma koliko tragičnog, ne sastoji u imenovanju krivaca? Gledao sam je, onako namršten, preko stola. Šta god do tada mislio o književnosti, sada sam bio spreman da je branim, da branim pravo književnosti na reči i time na mogućnost da ipak vrati onoga koga više nema. „Ne treba da se ljutiš“, rekla je majka, „i ja sam, kada sam bila mlada, verovala da se svet može opisati, ali onda su se odigrali događaji koji izmiču svakom opisivanju, i više ne mogu da verujem u to.“ Nisam znao šta da kažem. I dalje sam bio namrgođen, ali osećao sam kako mi izraz zbuđenosti postepeno osvaja lice. Nikada ja nisam bio od onih koji mogu dugo da se ljute. „Postoji samo jedan način da se čovek odupre zlu“, rekla je majka, „da u sebi pronađe trag dobrote. Kada neprekidno misliš na to ko je krivac, onda poništavaš svaku mogućnost dobrote u sebi. Ne kažem da treba zaboravljati, jer i zaborav je vrsta krivice, što znači da može da navede na zlo, već da ne treba prestati pamtiti. Zato sam, uostalom, osećala sigurnost u Jevrejskoj opštini. Da su hteli da misle na krivicu, Jevreji posle rata ne bi imali šta da traže bilo gde u Jugoslaviji, niti bilo gde na svetu, ali oni su ostali. Nisu nikome rekli da je kriv, nego su jednostavno upisali sva mesta i sva imena onih koji su bili na tim mestima u svoje knjige i spomenice, i ako se ikada ponovi trenutak u kojem će se tragati za krivcima, oni će samo izvaditi svoje spiskove i pokazati mesta, ništa više neće biti potrebno.“ Osećao sam da ne razumem u potpunosti o čemu govori, ali nisam znao koji bi izraz lica tome odgovarao. Sada, međutim, razumem, i sada

znam. Čak sam pokušao to da objasnim Donaldu kada me je upitao zašto se uopšte tamo, u mojoj zemlji, vodi rat. Zbog krivice, rekao sam mu. Zbog toga što ima onih, rekao sam mu, koji tvrde da je važnije znati krivce za nešto što se odigralo u bližoj ili daljoj prošlosti; makar se pritom stvarali novi krivci, makar se pritom uništila svaka mogućnost da se živi samo sa sećanjem na krivicu. I naravno, rekao sam mu, kada su se takvi obratili Jevrejima sa zahtevom da oni, kao svedoci, imenuju krivce, jevrejska zajednica je samo izvadila spiskove imena i mesta, i odbila da govori. Iz spiskova se lepo videlo, rekao sam mu, da su svi koji su učestvovali u prethodnom ratu, koji je u viziji onih koji su zahtevali imenovanje krivaca trebalo da bude rat koji se sada vodi, kao da je moguće vratiti se u prošlost, da su svi, dakle, rekao sam mu, izuzimajući jedino partizane, ubijali Jevreje u tom ratu, i da, stoga, jevrejska zajednica ne veruje u imenovanje krivaca, već u imenovanje žrtava. Zvučao sam sâm sebi kao neko ko drži politički govor, ali sam zato bio siguran da ono što pričam doista dopire do Donalda. Donald je, naime, verovala političarima, ne zato što je smatrao da oni ne lažu, već zbog toga što oni, tvrdio je, ne smeju previše da lažu, jer ukoliko ih neko uhvati u laži, njihova politička karijera je završena. Moje iskustvo je bilo drugačije. Ja nisam verovala političarima, jer tamo gde sam živio naučio sam da političari, ako zatreba, samo jednu laž zamene drugom i da to ni u najmanjoj meri ne utiče na njihovu karijeru. To se najbolje videlo, rekao sam Donaldu, kada je počeo novi rat. Takva količina bestidnih laži, izrečena za tako kratko vreme, nije mogla da se uporedi ni sa čim u istoriji ljudskog beščašća.

Donald je osetio potrebu da me potapše po ramenu. Kanađani se, uglavnom, retko dotiču, ali tapšanje po ramenu je dozvoljeno kao neka vrsta utehe i razumevanja. Donald je valjda hteo da me uteši; sumnjam da me je razumeo. Rekao je, doduše, da je prirodno što pisac teži za istinom iako je, dodao je, to u nekoj meri apsurdno, s obzirom na to da se njegov zanat sastoji od baratanja izmišljotinama, koje u krajnjoj meri ipak predstavljaju neku vrstu lagarija. Ukratko, mislio je da sam otišao zato što više nisam mogao da podnosim pritisak laži, a ja sam, u stvari, otišao zato što više nisam mogao da podnosim pritisak istine. U proleće 1994, naime, ukazala mi se prilika da, kao prevodilac za jednu od međunarodnih humanitarnih organizacija, putujem u Banjaluku. Rat je još uvek besneo na svim frontovima, putevi su bili razrušeni i nesigurni, i stalno smo nailazili na kontrolne postaje ili zapreke koje su nas upućivale na nova skretanja. Zapušteni, bradati vojnici pomno su razgledali naša dokumenta, tražili cigarete, grickali travke i pljuvali. Kada smo stigli u Derventu, pomislio sam da je tako izgledala Hirošima i da tako, još uvek, izgleda Mesečev pejzaž. Morali smo da potražimo vulkanizera; u tom ratnom haosu, jedino su njihove radionice bile uvek otvorene. Moja majka je tvrdila da su u njeno vreme u Derventi živeli pripadnici četrnaest nacionalnosti, čak mi je to ponovila samo dva ili tri meseca uoči svoje smrti, kada nisam ni pomišljao na taj put. Nikada nisam proverio njenu tvrdnju jer, i ako ih nije bilo četrnaest, već devet, ili samo pet, pa čak i da je u pitanju bilo neko drugo mesto, Bijeljina, na primer, ili Brčko, ništa se ne bi izmenilo u onome što je tom tvrdnjom htela da kaže. Pitao

sam majstora koji je, zavučen ispod našeg automobila, zavrtao neke šrafove i udarao čekićem po osovini, ko tu sada živi. Niko, rekao je, samo naši. Predstavnici humanitarne organizacije hteli su da znaju o čemu razgovaramo. Majstor se izvukao, obrisao ruke o umašćene vojničke pantalone i rekao da im kažem da će tu, nedaleko od njegove radnje, odmah posle rata podići crkvu sa najvišim zvonikom na Balkanu. Nije, međutim, znao gde se nekada nalazila plesna dvorana u kojoj je moja majka upoznala svog prvog muža. I ako postoji, rekao je, sada kroz nju sigurno duva vetar. Podigao je pogled prema krovu radionice i svi smo pogledali za njim. Posvuda rupe kroz koje se videlo nebo. Predstavnici humanitarne organizacije su pitali da li mogu da fotografišu radionicu, probušeni krov i razbijene prozore. Pre toga su fotografisali bez pitanja, iz kola, u pokretu. Ni kasnije, sve dok nismo stigli u Banjaluku, nisu ispuštali foto-aparate iz ruku ili bi ih ispustili tek toliko da promene film, stave nove baterije. Pre nego što smo krenuli, hteli su da doznaju zašto su skoro sve kuće u skoro svim selima kroz koja smo prošli bile spaljene. Dokle god nam je pogled mogao da dopre, na svim okolnim brdima, videli smo samo sagorele zgrade, rekao je jedan od njih. Majstor ih je pogledao i upitao me da li sam im rekao za crkvu sa najvišim zvonikom. Kada sam potvrdio, tražio je da im ponovim. Kada sam ponovio, rekao je da im kažem još jednom. Ako tako nastavimo, pomislio sam, nikada nećemo stići u Banjaluku. Majstor je bio zadovoljan. Tim strancima, rekao je, moraš nekoliko puta da kažeš istu stvar, inače ništa ne shvataju. U uglu radionice, naslonjen na zid, stajao je uglancan automat. A onda, kada

smo sa sumrakom stigli u Banjaluku, prvo su nas odveli na prazan trg na kojem će, rekli su nam, ponovo podići crkvu koju su ustaše srušile u prethodnom ratu, nateravši Jevreje da uklanjaju cigle i građevinski materijal. Nisam znao da li se to stvarno tako odigralo, premda to više i nije bilo važno. Bio sam prevodilac, a ne tumač istorije, istorija je tu, uostalom, prestala da postoji, odnosno postojalo je neko posleistorijsko vreme koje je trebalo da ponovi neko drugo vreme, kao da je život udžbenik iz kojeg mogu da se iscepaju pojedine stranice i zamene novim, koje su zapravo bile stare. Pa i sami prevodioci su se pojavili na zemaljskom tlu kada je srušena Vavilonska kula, koja možda nije bila prava crkva niti hram, ali koja je sigurno htela da stigne do samog Gospoda. Bog se, negde sam pročitao, navodno uplašio da bi ljudi, ukoliko govore samo jednim jezikom, mogli da postignu mnogo više nego što je on zamislio, ako je uopšte nešto zamislio, pa je prouzrokovao jezičku pometnju i tako stvorio potrebu za posrednicima. I tada sam, a već smo bili na putu prema Beogradu, ne na istom putu, doduše, kojim smo došli, jer smo zbog obnovljenih borbi u blizini posavskog koridora morali da vozimo zaobilaznim puteljcima, ali tada sam, dok smo poskakivali preko džombi i grickali zrna prašine, pomislio da se i moja zemlja raspadala zbog toga što je nekome, mada bi bilo bolje da tu reč upotrebim u množini, zasmetalo što svi govore istim jezikom. Bog je zbog toga srušio kulu u Vavilonu, a ovde, u mojoj zemlji, minirali su džamije, spaljivali manastire, razgrađivali crkve. Ako je Bog bio zadovoljan kada je video šta je uradio, teško je takvo zadovoljstvo odreći drugima. Nisam ni pokušao to da

objasnim predstavnicima međunarodne humanitarne organizacije, a i da sam pokušao, gledali bi me sa istim nerazumevanjem s kojim me je Donald pogledao kada sam, sve vukući kažiprst po mapi, završio priču o svom putešestviju. Stigli smo u Beograd, iste večeri sam podneo otkaz i okončao svoju prevodilačku karijeru, a već narednog jutra sam stajao u redu ispred kanadske ambasade. S obzirom na to da sam i dalje verovao u onaj jedinstveni jezik, rekao sam Donaldu, pretvorio sam se u preistorijskog čoveka, živio sam u istoriji koja više nije postojala, u vremenu za koje su svi govorili da se nije desilo. Ništa drugo takvom čoveku ne preostaje, rekao sam mu, sem da ode u dobrovoljno izgnanstvo i tako preduhitri one koji bi ga tamo na silu poslali. Izgnanstvo je, na kraju krajeva, samo drugo ime za istinu, rekao sam mu, premda je moguće tvrditi, dodao sam, da ono izražava naše trajno stanje, s obzirom na to da su Adam i Eva izgnani iz rajске bašte kada su spoznali istinu. Moja majka bi se, verujem, složila s takvim objašnjenjem, ali Donald je bio tvrdoglav. Smatrao je da olako prihvatam, i još lakše reinterpretilam, to je njegova reč, biblijske alegorije, te da Adam i Eva nisu bili primorani da odu iz raja zbog istine, nego zbog neposlušnosti. Eto dokle smo stigli: u restoranu na rečnom ostrvu, uz kafu i pivo, raspravljali smo o značenju drevnih tekstova, o kojima, ruku na srce, ni on ni ja nismo previše znali. Mojoj majci se takvo nešto ne bi desilo. Ona nikada nije, za razliku od većine ljudi koje sam sreo, govorila o onome što ne zna, što ja, očigledno, nisam naučio. Ono što je znala, bilo da se to odnosilo na spremanje zimnice ili primenu takozvanih bapskih lekova, mogla je da

brani do poslednje kapi krvi, a kada nešto nije znala, onda bi to rekla dovoljno glasno da je svako čuje. Nije mogla, na primer, da razume da je neko spreman da umre zbog svojih snova ili ideala, ali je poštovala smrt onih koji nisu bili spremni da poreknu ono što su videli svojim očima. Svet je bio činjenica ili nije bio, ništa treće nije tu moglo da se izmisli. Stoga nije verovala u anđele, đavole, patuljke i veštice. Pretpostavljam da ni u Boga nije verovala, iako to nikada nije rekla. Govorila je nešto drugo: da, posle svega što je u životu doživela, što je, to su bile njene reči, premetnula preko glave, može da veruje samo u svoje dve ruke. I kada bi kazala da se Boga sasvim malo boji, odmah je nastavljala da se vlasti ne boji nimalo. Ni to nisam od nje naučio, već sam, kao i otac, strepeo od svakog susreta sa milicionarima, carinicima ili poreskim službenicima. Lepo sam osećao kako mi se tope kolena i kako ih, čak i kada sam bio viši rastom od njih, uvek nekako gledam odozdo. Majka je mogla da ode kod predsednika opštine i da tresne rukom o njegov sto. Za nju to nije bilo ništa; za nas je to bio postupak mitskih dimenzija. Iako se nikada nije razgnevila, svi smo u kući strepeli od njene ljutnje, što sada mogu da objasnim jedino kao izraz poštovanja, jer ona nikada nije povisila glas na svoju sestru i mene. Ne znam otkuda ta strepnja od osobe kojoj je svaka životinja prilazila, pas ili mačka u kući, vo ili koza u selu, čak su joj i vrapci ključali sa dlana, bezbroj puta sam se u to uverio. O ljudima i da ne govorim. Ona je mogla samo da sedi i čeka, nije morala nikoga da traži, uvek bi drugi nju pronašli. Ni tu veštinu nisam savladao, nego sam uvek išao prema ljudima, širio ruke ili ćutao u iščekivanju da će me

prepoznati. O tome sam, u stvari, hteo da govorim Donaldu. O tome kako nikada ne znamo dovoljno o onima koji su nam najbliži, kako uvek prelazimo velika rastojanja u potrazi za učiteljima, a ne osvrćemo se prema onima koji su nam toliko blizu da ih naša senka uvek dotiče. Donald bi mi sigurno rekao da se učitelj uvek povezuje sa svetlošću, a ja sada znam, stisnut u ovoj kanadskoj kućici, da pravi nauk može da se nađe i u odsustvu svetlosti. Ako je verovati drevnim knjigama, Bog je stvorio dan, ali je isto tako stvorio noć, i nikada nije rekao da je jedno bolje od drugoga. Mogao bih to da kažem Donaldu, ali onda bismo se ponovo zatekli u raspravi o stvarima u koje se dovoljno ne razumemo. Ni on nije neki hrišćanin, ni ja nisam neki Jevrejin. Obojica, zapravo, plutamo na površini života, premda nam iz usta stalno izvire priče o tome kako ga zahvatamo u plodnoj punoći. Da sam umeo da učim od majke, znao bih da se punoća stiče tako što se život jednostavno živi, ne bih ga stalno propuštao kroz sito kao ucrvljalo brašno, ne bih čeprkao po njemu kao dete koje brljavi po tanjiru i vadi žilice iz pilećeg belog mesa. Sada je, naravno, kasno. Sedim u kući na rubu grada, u zemlji koja, kao nekada moja, nalazi smisao u stalnom potvrđivanju svog besmisla i iščekivanju trenutka kada će se sama u sebe obrušiti, beskrajno udaljen od svega što me je nekada činilo onim što jesam, ili što sam mogao biti, ili što sam bio. I taj kaos gramatičkih vremena potvrđuje u kojoj meri se nalazim izvan života, u kojem postoji samo sadašnje vreme i nema gramatike. Dođe mi da to kažem magnetofonu, da mu ponudim kao odgovor na njegovo neprekidno cijukanje. Taj glas, ta škripa od glasa, jedini je

stvaran glas u ovoj prostoriji: majčin glas je varka, splet magnetnih zapisa, a mog glasa nema, moj glas je nem, ja odavno ćutim. Povremeno podignem šolju i otpijem gutljaj hladne kafe, ponekad ustanem i napravim dva-tri koraka, ponekad se protegnem, i to je sve. Čak i kada se na ulici, u autobusu ili, što se najčešće dešava, u nekom tržnom centru, sretnem sa bučnim doseljenicima iz bivše zemlje i obaviju me mekoća bosanskog izgovora, vojvođanska razvučenost ili bilo koji od mimikrijskih oblika mog jezika, ne progovaram, ćutim, katkad samo pođem za njima, obično su to muž i žena sa dvoje dece, obučeni, ako je zima, pretoplo za tržni centar a nedovoljno za spoljašnju temperaturu, mrzovoljni, ako je leto, zbog suve vreline koja napolju vlada a zastrašeni od britke svežine koju proizvode rashladni uređaji, i tako ih pratim, idem od radnje do radnje, nezainteresovan za ono što doista govore, jer to su uglavnom povici pretnje upućeni deci ili zluradi komentari o kvalitetu ovdašnje robe, već željan da se utopim u tom moru zvukova u kojem sam jedino mogao prirodno da se osećam. Nijedna njihova reč nije dospevala do mene, ali je zato svaki njihov glas bio i moj, i nemo sam uobličavao usne, pokretao jezik, pripremao bruj glasnih žica, podešavao rezonantnost usne duplje. Jednom prilikom, dok sam stajao nedaleko od bračnog para koji je, sudeći po govoru, poticao iz uže Srbije, video sam svoj odraz u ogledalu na bočnoj strani izloga. Da nisam znao da sam to ja, i da nisam znao šta pokušavam da postignem nadutim obrazima, napućenim usnama i isturenom bradom, pomislio bih da gledam poremećenu osobu. Tada se moj pogled u ogledalu susreo sa ženinim, za trenutak sam

pomislio da će u meni prepoznati neznanca koji joj je bliži od ostalih ljudi u tom tržnom centru i još više sam raširio oči, ali ona je samo gurnula muža laktom, a muž je, pretpostavljam da joj je bio muž, nevoljno otrgao pogled sa crnih sličuga, ili su to možda bile crne duboke cipele, i zagledao se u moj lik u ogledalu. I tako smo stajali, poređani ispred izloga, i skoro se doticali, a gledali smo se, i postojali smo, jedino u odrazima nekih drugih svetova. Nisu ni pokušali da me pogledaju u stvarnosti. Video sam kako se muževljeve usne pomeraju dok je ženi šaputao nešto na uho, kako je hvata podruku, kako odlaze. Kada sam se osvrnuo, više ih nije bilo. Ako tada nisam povikao na svom jeziku, onda nikada neću ni reč reći, rekao sam Donaldu. Takav sam ja, rekao sam mu, kolebam se, kolebam, ali kada se odlučim, ništa me ne može naterati da promenim mišljenje. Tako sam otišao iz Jugoslavije, tako sam došao u Kanadu, i ako sam ovde, onda sasvim sigurno ne mogu da budem tamo. U jeziku može da se umre kao i u stvarnom životu, rekao sam mu, i ako sam već umro, a umro sam, onda nemam ni najmanju želju da budem vampir ili duh i da lutam prostorima tog jezika kao kakvo neutješno stvorenje iz priča Edgara Alana Poa. Odmah sam, tada, pomislio na majku, na njen glas koji sam, sklupčan u starim magnetofonskim trakama ututkanim u rukave sakoa, doneo u velikom koferu. Trake su bile jedine nepraktične stvari koje sam doneo u Kanadu, sve ostalo u tom koferu imalo je precizno određenu namenu, ništa nije bilo višak niti beskorisna drangulija, ukoliko u to ne računamo nekoliko knjiga, premda bi od njih četiri, od kojih su dve bile rečnici a jedna ilustrovani vodič kroz Stenovite

planine, samo Biblija, u Daničićevom i Karadžićevom prevodu, mogla da se nađe u istoj kategoriji sa trakama. Moram tome da dodam malo budističko zvonce, poklon od prijatelja koji se verovatno i dalje nalazi negde u Indiji, i koje ima tako meden ton da je uvek u stanju, dovoljno je samo jednom da zazvonim, da rastera turobne misli, pa čak i da odagna umor. Uostalom, njega nisam doneo u koferu, nego u džepu, a u njegovu praktičnost nikada nisam posumnjao. Dok sam putovao prema Kanadi i presedao u avione raznih kompanija, svaki put kada bih, pre prolaska kroz kontrolne punktove, vadio zvonce i ostale predmete iz džepova i ostavljao ih na raznobojne metalne poslužavnike, neko od carinika ili policajaca uhvatio bi palcem i kažiprstom alikicu na njegovom vrhu i dobro ga protresao. Zvon bi se razlegao aerodromskim hodnicima, službenici i putnici počeli bi da se smeškaju, neko bi odmah rekao kako je divno to zvonce, druga osoba bi pitala odakle mi, treća bi već počinjala priču o sličnom zvuku koji je čula na obali jezera, i ubrzo bi svi govorili uglas i dodavali zvonce iz ruke u ruku, a ja sam samo stajao i mislio kako propuštam priliku nešto da prošvercujem, sto grama hašiša, na primer, ili neki zabranjeni poljoprivredni proizvod, ništa naročito; tek toliko da pokažem sebi da mogu da savladam strah od uniformisanih lica. Ali kada bi zvonce na kraju došlo do mene, čelo mi je bilo orošeno znojem, kao da sam u džepu doista imao narkotik, ili svežanj razglednica za pedofile, ili bubu koja može da uništi godišnji rod krompira, tako da je moje olakšanje, kada bi mi carinik ili policajac mahnuo rukom, bilo stvarno a osećaj slobode potpuniji nego što bi zapravo

trebalo da bude. Tako sam i izašao sa poslednjeg aerodroma, s koferom i torbom u rukama, i odvezao se u grad sa osećanjem da ne moram, ukoliko to poželim, više nikada da progovorim na svom jeziku. Ne znam zašto sam se obrušio na jezik, mogao sam da odaberem nešto drugo: nacionalna jela ili beogradsku štampu, na primer, sve ono čega sam s lakoćom mogao da se odrekнем, ali kada sam seo u taksi, onog trenutka, u stvari, kada sam taksisti izdiktirao adresu hotela na drugom jeziku, pomislio sam da više nikada neću progovoriti na svom. Taksista je bio Indus, i ko zna, da sam mu to saopštio, možda bi me razumeo. Donald nije. On je smatrao da je to divan način da se ubrza proces integracije, da se čovek što pre oseti kao riba u vodi, s tim što, naravno, naglašavao je Donald, to ne znači da će odmah naći mesto u svom jatuu. Ponekad pomišljam da Donald u meni vidi odraz Evropljanina kojem, s obzirom na to da je neprilagođen severnoameričkim standardima, stvari treba ponoviti tri puta: opisno, direktno i metaforično; redosled nije važan. Eto na šta se svode naši razgovori, bez obzira na to gde se nalazimo, i dok ja pokušavam da kažem da odustajanje od jezika predstavlja jednu od brzih smrti, on priča o prednostima ovdašnjeg načina života, o zdravoj ishrani i sportskom duhu, o prostoru koji sve izjednačava jer svima daje onoliko koliko žele da uzmu. Pretpostavljam da Donald veruje da Evropljani tako misle o Americi i Kanadi, kao o otvorenom prostoru čija lepota se preliva u bića onih koji mu se predaju. Da imam više prijatelja, odavno bih ga napustio, toliko me ponekad razgneve njegove reči. Rekao sam mu jednom da me ljuti njegov stav, a on se samo nasmešio i odgovorio da je ljutnja tipična odlika

Evropljanina, nenaviklog da mu se govori istina, odnosno nenaviklog na činjenicu da ovde svako bezuslovno raspolaže slobodom da kaže šta god hoće. Posle onoga što se desilo u mojoj bivšoj zemlji, rekao sam mu, naučio sam da se plašim takve slobode jer, da bi sloboda postojala, mora se negde ograničiti, rekao sam, a kada ostane neograničena, onda zapravo i nije sloboda, nego stalno sporenje o tome šta sloboda jeste, što iscrpljuje snagu pojedinca, onog moralnog pojedinca od čijeg opstanaka zavisi opstanak same slobode. Donald je, kao i nekoliko puta ranije, rekao da sam šašav, ali da to razume kao posledicu života u okolnostima u kojima je sloboda bila nedostižna kategorija, u kojima je sam život bio neka vrsta sna, snoviđenja ili noćne more. I život tvoje majke, rekao je, uvek je bio takav, zar nije? Nisam znao šta da mu kažem. Nisam znao ni šta njoj da kažem. „Mislio sam“, kažem napokon i lepo čujem kako duboko udišem vazduh, „mislio sam da ćemo razgovarati o drugim stvarima.“ Majka nije krila iznenađenje, čak je dlanom, sasvim blago, doduše, udarila o sto. „Šta smo, onda, do sada radili?“ Okrenuo sam glavu prema prozoru i rekao: „Nisi me razumela, uopšte me nisi razumela.“ Ne mogu dalje to da slušam. Prvo zaustavljam traku, potom pritiskam dugme za brzo premotavanje. Sve do kraja te trake, sasvim sam siguran, vodili smo razgovor o tome šta je razumevanje i da li se nešto uopšte može razumeti, s obzirom na nesavršenost jezika kao prenosnika naših slika i značenja. Deo o jeziku, naravno, bio je moj, i zauzimao je, i u to sam sasvim siguran, najviše vremena u preostalom delu trake. Zasipao sam majku raznim tumačenjima tišine i neadekvatnosti jezika, čak sam u

jednom trenutku otišao u drugu sobu da potražim neki citat, šum koraka i škripa parketa jasno se čuju na snimku uprkos pištanju izlizanih gumica, a kada sam se vratio, ona je, ne podižući pogled, rekla da život, kada bi mogao rečima da se ispriča, ne bi više morao da se živi, dovoljno bi bilo da se izgovara. Trebalo je tada da začutim, ali nisam mogao da se zaustavim. Odjednom sam postao zagovornik moći reči, kovao sam jezik u zvezde, prisećao se dela koja su izmenila čovečanstvo, pisaca koji su preobrazili duh svojih naroda, pesama koje su sažimale vreme i mesto, gušio sam se u svojim rečenicama, u rečitosti koja nije smerala ništa drugo, ne moram ponovo da slušam traku da bih to čuo, osim da povredi, ozledi i, ma koliko se sada toga gnušao, da ponizi. Dok se magnetofonska traka polako okretala a voda podrhtavala u čaši na tanjiriću, zamišljao sam kako lebdim iznad nje kao kakav uzvišeni intelekt, kao kakvo nadnaravno biće nad jadnim zemaljskim stvorom kojem čak i prasak suglasnika sa mojih usana deluje kao zvezdani vatromet. Ne znam zašto sam se tako ponašao; stid koji sada osećam isti je kao stid koji sam osetio već te noći i koji je narednog jutra postao gotovo nepodnošljiv; danima nisam smeo da je pogledam u oči. Pretpostavljam da sam hteo da iskažem svoj trijumf nad životom čija se ponoć, kako sam tada smatrao, sastojala od praznina, od odsustva, od neprekidnih nastojanja da se razdvojeni delovi održe na okupu, dok će moj život biti, i već je bio, odraz popunjenosti, skup prisustva, postojano uspinjanje, čist duh. Ono što sam doista shvatio te noći bilo je nešto drugo: bio je to uvid u lakoću s kojom možemo da prekoračimo svaku granicu u sebi, da ljubav

preokrenemo u mržnju a smireno prihvatanje u žestoki gnev. A ono što sam osećao nije bio trijumf, nego strah, strah od toga da život nije ništa drugo do slamka na vetrometini istorije i da, šta god činio, ne mogu da učinim ništa što bi to izmenilo. Tada, pre šesnaest godina, živeo sam u vremenu i društvu za koje je istorija bila udžbenik, zbornik sastavljen od mrtvih slova i retuširanih fotografija, a sadašnjost samo neizbežan stepenik na ulazu u bolje sutra. Lako je danas biti pametan, ali slagao bih ako bih rekao da nisam bio zaražen verovanjem u blistavu sutrašnjicu. Prepoznavao sam, poput mnogih, kulise ispred kojih je sistem igrao svoju predstavu, ali to nije uticalo na osećanje nade i, kako se onda govorilo, životnog optimizma. Ukratko, još uvek sam verovao u slobodu pojedinca da izgrađuje svoj svet, a ono što mi je majka ispričevala potvrđivalo je da pojedinac živi u svetu u kojem je, bez obzira na politički sistem, bilo koji aspekt slobode praktično neuhvatljiv, u kojem, kao u grčkim tragedijama, pojedinac služi bogovima i višim silama za razonodu ili, što je možda najtačniji izraz, da ubijaju vreme. Obrušio sam se na majku kao da je ona jedini krivac za to, a zapravo, sada to dobro znam, nisam se usuđivao da se suočim sam sa sobom. Uvek je lakše stvoriti novu laž nego prihvatiti novu istinu. Skidam traku sa magnetofona, vraćam je u kutiju, ustajem i palim svetlo. Mogao bih i da sedim u mraku, često, u stvari, sedim u mraku i posmatram osvetljenu ulicu kojom niko ne prolazi. S kim si, takav si, rekla bi moja majka, ali ni s najboljom voljom ne mogu da vidim sebe kao učesnika u takvoj samoći življenja. U tome je stvar, rekao je Donald kada smo razgovarali o tome,

ili o nečem sličnom, u restoranu na širokom rečnom ostrvu. Kada se jednom napiješ krvi mesta, rekao je, teško se onda navikavaš na drugo piće i na drugo mesto. Da nisam pio pivo, morao bih da naručim čašu vode ne bih li iz usta isprao ukus Donaldovih reči. Ovako sam popio gutljaj piva, potom nagnuo čašu i iskapio ostatak. Nema načina da se opiše sporost sa kojom sam sve to radio. Za to vreme sam nekoliko puta u sebi otišao od Donalda i vratio mu se isto toliko puta, samo nešto brže. Držiš se Donalda kô pijan tarabe, rekla bi moja majka. I bila bi u pravu, samo što ja nisam pijan, nisam omamljen, naprosto sam zbunjen, zaprepašćen brzinom kojom mi tlo izmiče ispod nogu, bez obzira na to gde stanem. Najčešće mi se čini da ne stojim, već da klizim, a kolena bi mi i stvarno zaklecala. Donald je prvo smatrao da su mi potrebni dodatni vitamini, onda je tvrdio da je vazduh u kući u kojoj živim odviše suv, na kraju je hteo da me vodi na plivanje i dugotrajno pešačenje po obližnjim brdima i planinama. Jedan susret s medvedom na šumskoj stazi, tvrdio je, u potpunosti bi mi izmenio život. Moraš da izađeš u prirodu, rekao mi je, da bi ušao u sebe, moraš sebe da prevrneš kao rukavicu, kao čarapu iz koje vadiš loptice zgnječenog konca. Donald je pisac i voli takve slike: jednostavne, svakodnevnne stvari najbolje opisuju uzlete i propadanja duha. Nikada nisam stekao takvu samouverenost u svojim pesmama. Stih je za mene bio gvozdena poluga, morao je da bude gust i težak, da podigne ako zatreba, i da povuče naniže, ako zatreba. Nekoga jednostavnost smiruje a nekoga uznemiruje, u tome je cela istina. Ne znam da li se to može povezati sa mojom majkom,

ali ako nju uporedim sa svojim ocem, onda otac, možda kao svi očevi, postaje nepopravljivo zamršen, uvek na najvećoj udaljenosti od najboljeg puta, dok majka prolazi kroz lavirint kao nož kroz glavicu kupusa, bez otpora, sve dok ne stigne do srca. Sve se, na kraju krajeva, svodi na srce, sve uvek vodi do srca, i lavirint, i prava linija, i spirala, i krug, sve je sadržano u istom očekivanju novog otkućaja, sve do trenutka kada novog otkućaja više nema i kada nam, ako želimo da budemo iskreni, više to i nije toliko važno. To sada mogu da kažem, ali kada je umro otac, kada je potom umrla majka, nisam mogao da sprečim osećaj propadanja, nisam mogao da sprečim osećaj gubitka, ništa nisam mogao da sprečim, čak ni reči koje su se neprekidno ponavljale u meni i pokušavale da mi kažu kako tome ne treba pridavati previše značenja. Naravno, svaki odlazak je lagano umiranje, ali dok sam se pakovao, svaka stvar koju sam uzeo u ruke govorila mi je o životu. Sve stvari su bile nove, košulje, majice, gaće, pantalone, patike koje sam kupio poslednjeg dana, ništa nije smelo da podseća, ništa da ima drugi smisao, ništa da bude ono što nije bilo. A onda, kada je sako već ležao na vrhu kofera, otišao sam do ormana, otvorio ga i uzeo magnetofonske trake. Donald je, kada sam mu sve to ispričao, mogao bar da kaže da sam u tim trakama doneo otisak predašnjeg života, ali on je odmah pomenuo smrt, oslonio se rukama na sto i glasno, veoma glasno rekao da se upravo u tome krije moj problem, i ne samo moj već problem svih onih koji dolaze i, donoseći ono što je trebalo ostaviti za sobom, samo tapkaju u mestu umesto da se kreću napred. Nekoliko glava se okrenulo prema nama. Sedeli smo u restoranu na

širokom rečnom ostrvu, i dok me je namršteno posmatrao, činilo mi se da život doista polako curi iz mene, kap po kap. Da sam samo smeo da skrenem pogled s njega i zavirim ispod stolice, sigurno bih ugledao baricu. Tada ga još nisam dobro poznao i, zastrašen da bih mogao da ga izgubim, nisam se usuđivao da mu protivrečim. Mogu da zamislim kako bi moja majka na to odmahnula glavom. Za nju, prijateljstvo je uvek bilo ravna mera uzimanja i davanja, i kada neko postavlja uslove, govorila je, možeš to prijateljstvo da okačiš mački o rep. Nikada nismo imali ni mačku ni mačora, naša kućna životinja bio je pas, a među psima koje smo posedovali nijedan nije imao dugačak rep. Mislim na to dok vadim četvrtu traku iz kutije. Ako se ne setim nekog repa, pomišljam, jezik će nepovratno izgubiti svaku vezu sa stvarnošću, ostaće, kao što je verovatno uvek bio, samo privid stvarnosti, slika onoga kako bi svet mogao da izgleda, a ne ono što svet doista jeste. Donald bi se sigurno nasmejao takvom zaključku. On bi u tome, uveren sam, pronašao još jednu potvrdu nepremostivih razlika između nas. Vi, Evropljani, rekao bi, i dalje mislite da svet još uvek nije pronađen, da postoji, kao u bajkama, iza sedam gora i sedam mora, i da se do njega stiže tek posle mnogobrojnih iskušenja, otrovnih jabuka, devetoglavih aždaja i jednookih džinova. Vi sedite i piljite u paučinu, a ne vidite pauka koji je sve to istkao. To je stvarno jednom rekao, kada smo zajedno sišli u klozet posle petog ili šestog piva, čak me je naterao da zatvorim oči i njušim vazduh, ne bi li me tako naterao da se uverim da tu, osim samog klozeta i mokraćice koja se sliva niz oblinu pisoara, nema više ničega. Dok sam, ponovo otvorenih

očiju, otrešao poslednje kapi, uzvratio sam da ima ljudi, u Indiji i drugde, koji piju svoju mokraću, ubeđeni da tako mogu da produže život, što pokazuje, rekao sam, da se stvarnost za njih ne zaustavlja na vonju i izlučevinama, već da tek onda započinje. Ako nešto postoji iza ovog klozeta, odgovorio je Donald zakopčavajući pantalone, odnosno ispod njega, onda je to kanalizacija ili, možda, septička jama, samo to, ništa više, nema podzemnih svetova, nema pakla, nema crne reke preko koje kljasti brodari prevoze mrtve duše. Čutao sam. Možda to može da se objasni i na drugi način, rekao je. Na primer, rekao je, ako neko želi da napiše knjigu o majci, onda mora da piše o majci, a ako poželi da piše o ljubavi, pišaće o ljubavi, ne može se, rekao je, opisivati balon i tvrditi da je reč o Mesecu. Piljio je u mene onim svojim sitnim očima i treptao. Da je mogao tada da mi nacрта balon i Mesec, da je imao parče papira i bilo kakvu olovku, sigurno bi to učinio. Da je imao malo više papira, možda bi mi čak napisao celu knjigu, a da se ja nisam okrenuo i izašao, verovatno bismo i danas čučali u tom klozetu, i iznad naših glava bi odzvanjali koraci veselih kelnerica. Kasnije, pogotovo kada smo sedeli nad mapom bivše Jugoslavije a moj kažiprst se pretvarao u putokaz, vraćala mi se sumnja da je to, možda, ono što doista pokušavam da uradim, da zapravo nastojim da nateram Donalda da zapiše ono što mu pripovedam. Ako bih uspeo u tome, mislio sam, ako bih ga naveo da zapiše ono što mu pripovedam. Ako bih uspeo u tome, mislio sam, ako bih ga naveo da zapiše moju istoriju kao da je njegova, onda bih se oslobodio najtežeg od svih balasta, onda bih bio slobodan. Sloboda je u glavi, govorila je moja majka, i lanci

mogu da okuju samo ono što čovek dozvoljava da bude okovano. Izgovorila je tu rečenicu u istoj sobi, pod istim starinskim lusterom, na istom mestu na kojem se nalazila dok smo snimali naše trake, ali desetak godina ranije. Nije je ponovila kada smo stvarno snimali njenu životnu priču, iako sam to priželjkivao i na jednom od listova papira, pored mnoštva jevrejskih zvezda i raznolikih trouglova, napisao reč „sloboda“ i dopunio je znakom pitanja. Posle sam je, kako je vreme odmicalo i trake se punile drugim rečima i tišinom, polako precrtavao, slovo po slovo, sve dok od nje nije ništa ostalo. Donald bi, ne sumnjam, zapljeskao rukama kada bih mu to ispričao, ali zašto bih morao sve da mu pričam? Najlakša je naknadna pamet, govorila je moja majka, i to se, sa strahovitom preciznošću, najpotpunije obistinilo kada je počeo građanski rat. Odjednom su svi znali šta je bilo pravo značenje prošlosti, a niko nije primećivao da se više ne govori o budućnosti, čak ni o sadašnjosti, da nije reč o psihoanalitičkom preživljavanju nekog događaja ne bi li se utvrdio njegov pravi smisao, već da se prošlost, život u prošlosti, nudi kao zamena životu u sadašnjosti, da se preživljen život postavlja kao jedini stvarni život, odnosno da se od života traži da bude stalno tapkanje u mestu, neprekidno odigravanje prošlosti koje postaje samo sebi cilj. Kad bih upalio televizor ili uključio radio, kad god bih otvorio novine ili prelistao nedeljnik, uvek sam mogao da čujem ili vidim kako me neko ubeđuje da su događaji u prošlosti važniji od bilo kog oblika stvarnosti sa kojim mogu da se suočim, i da ću, ukoliko ne prihvatim tu naknadnu pamet, odabrati život u praznini. Kao da već sada ne

živimo u praznini, rekao sam majci dok smo sedeli ispred televizora, ali smrt joj se tada već približavala velikim koracima i od njenih reči nije ništa ostalo. Samo je ćutala i vrtela glavom. Nemoj sada da prestaneš da govoriš, rekao sam, ali i da je mogla ili htela da govori, ništa se ne bi čulo od bombastičnih rečenica spikera, sastavljenih od istih onih reči koje su uvek čitali sa debelih svežnjeva raznobojnih papira. Ujutru i uveče spremao sam majci biljne čajeve, u podne bih obario malo pirinča i povrća, ponekad bih svemu dodao prepečen hleb. Kada je otac umirao, nismo mogli da zaustavimo bujicu njegovog govora. On, koji je uvek ćutao, gušio se od reči koje više nije stizao da izgovori, a majka, koja je s lakoćom iz reči prelazila u pesmu i ponovo se vraćala u reči, sedela je u tišini, stiskajući usne i ruke, zapečaćena kao pohranjeni dokument. I sada, dok nameštam poslednju traku na magnetofon, mogu da je vidim, u tamnoj suknji i tamnoplavoj bluzi, očiju gotovo potpuno pokrivenih beličastom skramom, izgubljen u fotelji koja je nekada iščezavala pred prisutnošću njenog tela. „Pogledaj ove ruke“, rekla je gotovo istog časa kada sam pritisnuo dugme na magnetofonu, kao da je jedva čekala da progovori. Danima sam pre toga izbegavao da je sretnem u dnevnoj sobi ili kuhinji, proganjan osećanjem stida od trenutka kada smo završili snimanje prethodne trake. Nikada mi prostor našeg stana nije izgledao tako mali i nikada se nisam kretao pod pritiskom tako velike težine, kao da sam na leđima nosio umrlog oca a na grudima majku sklupčanu u crnoj odori. Onda je ona jednog dana zastala na vratima moje sobe. U ruci je držala čašu s vodom. Pravio sam se da je ne primećujem, da

su me odjednom zainteresovale knjige na najvišoj polici. Okrenula se, prišla trpezarijskom stolu, spustila čašu na uštirkani stolnjak od bele čipke, sela na stolicu na kojoj je uvek sedela za vreme snimanja. Ona je umela da čeka, nije vredelo oklevati. Sagnuo sam se i izvukao magnetofon ispod ormara. Uzeo sam novu traku, istu ovu malu traku koja se sada vrti, iako sam samo trenutak ranije, dok sam se pretvarao da je ne vidim, pomislio da nastavak razgovora snimim na drugoj strani neke od već upotrebljenih traka. Ne znam zašto smo govorili o drugoj strani trake kada magnetofon uvek snima na istoj strani, samo u suprotnim pravcima. Za Donalda bi, pretpostavljam, to bila još jedna potvrda nepreciznosti jezika, dokaz kako olako, i s nepažnjom, koristimo reči. Majka je progovorila čim sam razvukao kablove, postavio mikrofon i pritisnuo dugmad za snimanje. „Pogledaj ove ruke“, rekla je i pokazala mi dlanove. Pogledao sam ih. „Ne mogu da verujem“, rekla je, „da sam nekada sve vas držala u njima. Ne mogu da verujem da sam uopšte nešto držala u njima.“ Piskavi šum koji je nadjačao cijuk osovina i gumica verovatno je bio deo mog nenamernog uzvika. Uzvika negodovanja, dakako, jer ako su u našoj kući nekome stvari ispadale iz ruku, onda sam to bio ja; meni bi iskliznuli tanjiri dok bih ih brisao i obrušavali se na betonski pod u kuhinji, kao što je svaka čaša na rubu stola, puna ili prazna, neumoljivo privlačila sestrin lakat, a viljuške i noževi, ili šoljica s kafom, propadali između očevih prstiju. Otac je ponekad bio toliko trapav da smo se pitali kako je uspevao da obavlja ginekološke zahvate, prihvata novorođene bebe i dodaje ih babicama. Majka je uvek bila ta koja je govorila da,

posle svih stvari koje je u životu premetnula preko glave, jedino još može da veruje u svoje dve ruke, što smo mi prihvatili kao nepobitnu istinu, verujući u njene ruke više od nje same. Oblozi koje je ona spremala od mešavine sirceta i belog luka uspevali su da izvuku svaku temperaturu i groznicu iz naših tela samo zato što su u isto vreme njene ruke doticale naša čela ili obraze. Kada smo mi spremali obloge od iste mešavine, uvek bismo, za svaki slučaj, popili i neki aspirin. A sada je ona širila iste te ruke kao da ih pokazuje mikrofону, kao da je mikrofón filmska kamera, kao da mikrofón treba da vidi. „Pogledaj ove prste“, rekla je majka, „pogledaj kako se krive, kako zglobovi otiču. Pogledaj ove dlanove. Pipni kako je koža na njima očvrsla.“ Nagla se prema stolu, što je zaškripao, magnetofonska traka je to uredno snimila, i pružila levi dlan prema meni. Oklevao sam; prvi put posle očeve smrti nešto mi se toliko približilo; onda sam ga dotakao vrhovima prstiju. „Ne bih smela da ti ga stavim na lice“, rekla je majka, „pomislio bi da je šmirgl-papir.“ Ćutao sam; čujem kako ćutim. Majka se ponovo zavalila u stolicu. „To je priča o mom životu“, rekla je, „kvrugavi prsti i hrapav dlan.“ Uplašio sam se da će i ona začutati. „Ima onih koji ni toliko ne mogu da kažu o svom životu“, rekao sam. Majka je, poput mađioničara, izvukla maramicu iz rukava. „Moj prvi muž“, rekla je, „uvek je govorio da se život meri prema tome koliko smo uradili za druge.“ Dotakla je maramicom oči, obrisala uglove usana, onda ju je vratila u rukav. „Misliš da mu nisam poverovala?“ Nije sačekala da odgovorim. „Poverovala sam mu, šta sam drugo mogla da uradim? Kada sam ga upoznala, još nisam bila počela da brojim

godine, toliko sam bila mlada. Verovatno je zbog toga bio 'organizovan', kako se to nekada govorilo, zbog tog verovanja da treba raditi za druge da bi čovek radio za sebe. Nikada nisam pitala o kakvoj je organizaciji reč. Kada bi došao red da se u našem stanu održi sastanak, uzimala sam starijeg sina za ruku, mlađeg stavljala u kolica, i izlazila pred kuću. Ponekad sam odlazila u park i čekala da prođu dva sata. Posle dva sata, smela sam da se vratim. U sobama se osećao miris duvana, prljavi sudovi su bili nemarno naslagani u sudoperi, knjige i papiri još uvek su ležali na stolu i stolicama. Dečaci su vikali i jurili po stanu, stariji je otvarao prozore i vrata terase, ali nisu ništa dirali. Dečake, kada su mali, možeš svemu da naučiš, samo moraš stalno da im govoriš, da ih upućuješ kako se stvari rade. Dečaci nauče slušanjem, devojčice nauče gledanjem, posle im to ostane za ceo život. Moj prvi muž, međutim, nije slušao. Ja sam gledala i govorila, ali on nije hteo da zastane, nije hteo da čuje. Onaj ko nije za sebe, govorila sam mu, taj nije ni za druge. On bi se nasmejao i rekao da zvučim kao neki stari jevrejski mudrac. Kada je uvideo da je pogrešio, bilo je kasno. Niko od onih za koje je mislio da im je pomagao nije mogao njemu da pomogne, a oni koji su mogli nisu hteli. Život postaje strahovito jednostavan u nekim trenucima, toliko jednostavan da sam se uvek pitala čemu sva prethodna zamršenost, čemu predostrožnosti i oklevanja, čemu ustručavanja, kada je pad uvek tako lak, tako strmoglav, lišen svake neizvesnosti. Dva puta su ga odvodili: prvi put u Zagrebu, na prinudni rad, drugi put u Beogradu, u logor. Oba puta mi je pružio ruku, nije me zagrlio. Ruka mu je iskliznula

iz moje, i da sam htela, ne bih uspela da je zadržim. Kasnije, u pisamcetu na izgužvanom listu trgovačke hartije, napisao mi je da je počeo da sanja otvorenih očiju. Svaki san je isti, napisao je, u svakom snu ti otvaraš vrata a ja ulazim. Ta vrata, znala sam, neće se više nikada otvoriti. Kada život jednom počne da klizi naniže, ništa ga ne može zaustaviti. Kada stvari počnu da ispadaju, moraju da se razbiju.“ Začutala je, podigla čašu i otpila gutljaj vode; lepo se čuje kako dno čaše udara o površinu stola. Nisam znao o čemu govori; nisam, u stvari, verovao da postoje bilo kakva pisma sve dok ih, nekoliko dana posle sahrane, nisam pronašao u njenoj staroj, predratnoj tašni, sakrivenoj u ormanu, iza čaršava, jorganskih navlaka i jastučnica. Bilo ih je šest, tačnije, pet pisama i jedna kratka poruka, ispisanih latinicom, grafitnom olovkom, najčešće na trgovačkoj hartiji, premda je jedno napisano na listovima sa širokim linijama istrgnutim iz školske sveske. Poruka je, prema datumu u donjem levom uglu, napisana 23. oktobra 1941, verovatno neposredno pošto je majčin prvi muž odveden u logor. Prvo pismo nosi datum 26. oktobar, dok je poslednje, na listovima iz sveske, pisano 14. novembra. Na svima, pored datuma, piše „u logoru“. Pisma predstavljaju mešavinu žurno zapisanih praktičnih saveta, izraza dubokih i tragičnih osećanja, i laganog saznavanja o toku razvoja vlastite sudbine. Saveti se odnose na to šta i kome prodati, od koga pozajmiti i kome vratiti pare, šta učiniti da bi se omogućilo oslobađanje iz logora. Ljubav izbija sa svake od tih ispresprijanih stranica, i tek ponegde se nasluti gnev nemoći, izražen u blagoj optužbi ili sarkastičnom uzdahu, sasvim razumljivim, rekao bih, za

situaciju u kojoj se čovek nalazio. Nikakva mera razuma tu ne pomaže: užas u njegovoj duši, čije prisustvo se takođe oseća, ne može se ni na koji način opisati, kao što se ne može opisati užas koji je mene spopadao dok sam čitao pisma sa znanjem o tome šta se dogodilo kada su reči prestale. Ne znam zašto tada nisam ponovo preslušao trake sa majčinom ispovešću. Možda zbog užurbanosti koju je izazvalo bujanje rata u Bosni. Kada je umro otac, mesecima se nismo usuđivali da pomerimo njegove stvari; kada je umrla majka, sve sam sredio za dva popodneva, četvrtog i petog dana posle sahrane. I ta žurba se mogla objasniti ratom. Obilje mrtvih je već punilo novine i televizijske ekrane, i hteo sam što pre da pobegnem od svake pomisli na smrt. Hteo sam, tačnije rečeno, da prestanem da bežim od pomisli na smrt, od izjednačavanja sa smrću, od uvida koliko je čovekov život beznačajan, ali ako bih zatvorio oči, čuo bih glas spikera sa radija, kada bih zapušio uši, pogled mi je padao na poslednje novinske izveštaje, kada bih potonuo u san, sanjao sam beskrajne povorke ljudi odevenih u prnje kako iščezavaju preko ruba planine. Koliko dugo može čovek da izdrži stisnutih očiju ili začepjenih ušiju? Koliko dugo može da sanja? Ranije ili kasnije, svaki rastvor se zasiti, i smrt je tonula kroz mene kao šećer kroz prezaslađenu vodu, i kao što se šećer taloži na dnu čaše, tako se smrt slivala u moja stopala. Uveče sam piljio u svoje podbule noge; danju sam strepeo da više neću moći da se pokrenem. Čudno je to, rekao sam Donaldu, kada mi je otac umro, činilo mi se da mogu da poletim, kao da je smrt trambulina sa koje uzlećem u vazduh, oslobođen Zemljine teže; kada mi je umrla majka, mogao sam da osetim kako je

zemlja tvrda ispod mojih stopala, hodao sam kao da sam prvi čovek koji prolazi pejzažima sveta; a dok su umirali meni potpuno nepoznati ljudi u Hrvatskoj i Bosni, smrt me je usisavala kao zmija miša, kao živo blato. Donald je klimnuo glavom, upisao nešto u blokčić, i pogledao me onim svojim očima u koje nikada ne bih imao poverenja da sam se nalazio negde drugde. Sedeli smo u restoranu na rečnom ostrvu, u samom srcu grada, nagnuti nad mapu. Čela su nam se ponekad doticala, pogotovo kada smo pokušavali da pročitamo nazive manjih mesta, kraćih reka i nagomilanih planina. Povremeno je moj prst klizio preko stvarnih i nestvarnih granica, povremeno se Donaldov dlan spuštao na Jadransko more ili pokrivaio Makedoniju. Skrenuo mi je pažnju da Hrvatska liči na razjapljene čeljusti, Srbija na debelog prerijskog glodara koji čuči iznad svoje rupe, dok ga je Bosna podsećala na izlomljeni trougao, na neuspešan trougao, ispravio se, nacrtan drhtavom dečjom rukom. Posle svega što sam mu ispričao, on je tumačio svet kao zbir Roršahovih mrlja. „Posle svega što se desilo“, rekla je majka, „srećna sam što još uvek mogu da podignem ruku do usta. Kada više ne budem mogla da je podignem, zatvoriću oči i neću ih više otvoriti. Tvoj otac je uvek govorio da se u svet ne ulazi, da se iz sveta može samo izaći. U prvi mah sam verovala da je to znak gubitka vere, posle sam prihvatila da se jedino u to može verovati, da ne postoje dolasci, već samo odlasci, neprekidno odvajanje, kao kad skidaš slojeve sa glavice luka. Ti ne voliš luk, ali veruj mi, nije sve u ljubavi, kao što nije dobro samo ono što lepo miriše. Ja sam nekada lepo pevala, a sada mi glas zadrhti već kad pomislim

na pesmu, ne moram da otvaram usta. Sve je sećanje, sve je pamćenje, iako sam uvek sebi govorila da je život samo ono što se doista živi. Vidiš, tvoj otac nije umeo da peva, nije imao sluha ni za crno ispod nokta, ali je zato znao sve reči. Pevao je u sebi, nemo, i to sam u njemu prepoznala kada smo se prvi put sreli posle rata. Prepoznala sam u njemu tugovanku koju pevaju samo oni od kojih je rat napravio olupine. On nikada nije bio visok, ali dok sam slušala tu njegovu nemu pesmu, mogla sam da vidim kako je nekada bio uspravan, kako je umeo da hoda. Moj prvi muž je bio visok, morala sam da se propnem na prste da bih oslonila glavu na njegovu mišicu, a kada sam stala pored tvog oca, morala sam da se sagnem da bih spustila čelo na njegovo rame. On je bio praznina, i ja sam bila praznina, i znali smo da nemamo dovoljno vremena da popunimo ono što više nije bilo u nama. Nadam se da nikada nećeš morati to da osetiš, da počneš da živiš iz početka. Moram da popijem još malo vode.“ Posegla je za čašom, onda se predomislila. Ništa od toga, naravno, ne čuje se na traci, samo cviljenje gumica postaje glasnije, kao da Donaldov magnetofon, zapravo: magnetofon njegovog oca, posustaje i preti da stane. Da umem da pišem, svašta bih mogao od toga da napravim, pravi pisac ne bi nikada preskočio tu mrežu podudarnosti, takvu mogućnost da u jednu tačku dovede najrazličitije sudbine, da ih splete i kasnije ponovo rasplete, i da u sudbini ljudi i predmeta pronade onu jedinstvenu nit koja pletenicu drži na okupu, i zbog koje se, ako se neoprezno povuče, pletenica raspada. Donaldu su na kraju dosadila moja zanovetanja. Pomerio je pivske čaše i šolje s kafom na rub stola, i spustio

obe šake na mapu. Za pisca, rekao je, kao i za prirodu, ne postoji pogodbeni način. Nešto se, rekao je, ili događa ili ne događa, ne postoji ništa treće. Život, rekao je, nije gramatika. Jezik je struktura koja ne postoji u svetu, rekao je. Oči mu nikada nisu bile krupnije nego tada, dok je u kafani na rečnom ostrvu piljio u mene a kapi znoja mu izbijale iznad gornje usne i obrva. Ako hoćeš priču, rekao je, onda moraš prvo da zaboraviš jezik, je l' to jasno? Pitao sam na koji jezik misli. Svaki, rekao je, bilo koji, jer svaki jezik govori isto, samo što se njihovi zvukovi razlikuju. Nisam bio siguran da ranije nije drugačije govorio, ali kada sam zaustio da mu se suprotstavim, zaustavio me je podignutim kažiprstom. Onda, rekao je, uradiš ovo, i hitrim pokretom zgužvao mapu kao da podiže vlažan stolnjak. Došlo mi je da kriknem, jer dok je mesio mapu moje bivše zemlje, činilo mi se kao da gnječi moje rođeno srce. Nisam kriknuo. Zurio sam u njega, i da je pogled mogao da ubije, odavno bi bio mrtav. Ali pogodbeni način, kao što je Donald rekao, ne postoji u prirodi, i tako je on i dalje sedeo za stolom u restoranu na rečnom ostrvu i pretvarao mapu u papirnu loptu, dok sam ja, na naspramnoj stolici, pokušavao da unesem neki red u pometnju koja je strujala mojim telom. A sada, rekao je Donald i spustio bedni smotuljak na sto, sada možeš da pišeš. O čemu?, uspeo sam da šapnem. O tome kako si između sveta od papira i stvarnog sveta, rekao je Donald, odabrao pravi svet. O tome, rekao je, kako si pokušao da sačuvaš svet od papira i kako si uvideo, rekao je, da u njemu, osim nabora i naprslina i ponekih poderotina, nema zapravo ničega. Dok je to izgovarao, polako je razvijao zgužvanu mapu

i ravnao je dlanovima. I doista, osim nabora, naprslina i dve-tri poderotine, na njoj se više ništa nije moglo prepoznati. I kao što sam ja vukao kažiprst po putevima, granicama i rečnim slivovima, tako je on sada svojim kažiprstom sledio linije po kojima se tkivo papira raspadalo. To je tvoja priča, rekao je Donald, te tanane pukotine u kojima više nema boje ni stamparskog olova. A sada, rekao je, sada ćemo popiti još po jedno pivo, a onda idi kući i piši, ovde više nemaš šta da tražiš. Osvrnuo sam se: nikoga nisam poznavao u tom restoranu, tek poneki sto i stolicu. Čak su se i kelnerice menjale bržim ritmom nego što je bio ritam naših dolazaka, neravnomeran ritam, u stvari, brži leti a sporiji zimi, sasvim razvučen u proleće, kada sam ja provodio slobodne dane u dvorištu iza kuće u kojoj sam živeo a Donald počinjao da se vere po okolnim planinama. Šta sam mogao da radim? Popio sam pivo, skupio nekadašnju mapu svoje nekadašnje zemlje, rukovao se s Donaldom, otišao kući, stavio pirinač da se kuva, izvadio svežanj čistih listova papira, zaoštrio olovku i počeo da pišem. Moja majka bi se zgrozila zbog takvog ponašanja. Nikada ne smeš da budeš pokoran, govorila je, jer život ne postoji da bi ga umesto tebe živeo neko drugi. Ali nekada, došlo mi je da joj kažem dok čekam da se završi tišina koja dopire sa magnetofonske trake, to je jedini način da se bude živ. Nekada, kažem naglas, da bi bio ono što jesi, moraš da budeš ono što nisi. „Da li i dalje snimaš?“, pita majka. Verovatno sam klimnuo glavom, jer ne čujem nikakav odgovor. „Hoću da kažem još nešto“, kaže majka. Pretpostavljam da sam ponovo klimnuo glavom. „Ne verujem da život može da se ispriča“, rekla je, „još manje da se

zapiše, iako sam nekada sa uživanjem čitala knjige: *Prvu damu Amerike*, *Mardžori Morningstar*, *Mlade lavove*, *Trijumfalnu kapiju*. Tada sam još bila mlada, ili sam bar verovala da sam još mlada, što je, na kraju krajeva, jedno isto, ali sada znam da nema te knjige u koju može da stane ceo život, čak ni deo života. Možeš da ispišeš hiljadu stranica a nećeš uspeti da zabeležiš ni deo onoga što se događa kada, na primer, provlačiš konac kroz ušice igle. Smešno je što ja tebi govorim o knjigama, ti to znaš bolje od mene, ali sve vreme sam se pitala zašto se sve to što se dogodilo dogodilo upravo meni, kao kada čitaš knjigu i pitaš se zašto se to dogodilo glavnom junaku, zar junakinja nije mogla da izbegne tu ljubav ili bilo šta drugo, zar nije mogla jednostavno da otvori vrata i iskorači napolje ili bar da uđe u drugu sobu. Nema drugih soba; iz ove se kože ne može. Možeš jedino da gledaš kako se koža nabira dok se telo smanjuje. Koža je, u stvari, jedina stvar koju imaš više nego što ti treba dok život odmiče; sve ostalo ti nedostaje, sve se skida s tebe kao slojevi sa glavice luka o kojoj sam malopre govorila, i na kraju ostaje samo srž, samo središte, ljutina koju ne možeš previše dugo da držiš na jeziku. Naravno, možeš da pomisliš, kao što sam ja bezbroj puta pomislila, da je sve moglo drugačije da se odigra, da je ljutinu mogla da zameni slast, ali kada bi život mogao da se menja, onda ga verovatno ne bismo zvali život, ne bismo verovatno ni bili živi.“ Spustio sam olovku kojom ionako nisam ništa zapisivao i rekao: „Da li se sećaš one pesme, nekada si nam je pevala, o devojci koja ustaje rano da nahrani golubove i vidi da nema njenog najdražeg gaćana, i priseća se da je prethodne večeri videla kako lovac odlazi u šumu, potom

čula pucanj, i sada zna, dok se ostali golubovi guraju oko njenih nogu, kome je pucanj bio namenjen?“ Tada je, po svemu sudeći, došao red na nju da klimne glavom, jer sada ne čujem njen odgovor. „Možda je uvek tako“, nastavio sam, „dok mi krunimo kukuruz u dvorištu, život se gasi u nekoj šumi.“ Da sam se ranije prisetio te rečenice, njen završni deo bi mogao da bude dobar naslov za moju knjigu. „Tvoj otac je uvek voleo tu pesmu“, rekla je majka. „A ja sam uvek mislio“, rekao sam, „da je pevaš nama.“ Majka je ponovo posegla za čašom sa vodom, ne znam šta bi drugo mogao da predstavlja zvonak zvuk koji se izmešao sa škripom gumica i osovina. „Uvek je tako u životu“, rekla je majka, „uvek postoji deo koji znaš i deo koji ne znaš, i kako vreme odmiče, sve više vremena posvećuješ razmišljanjima o tome šta sve nisi znao, kao da bi život, kada bi to doznao, mogao da se izmeni.“ Tačno znam šta bi Donald rekao kada bi to čuo: uneo bi mi se u lice i dreknuo da ništa ne može da se izmeni, da se književnost ne bavi nagađanjima, već verodostojnim opisom činjenica, bez obzira na to da li su stvarne ili izmišljene. O tome sam, na neki način, pisao onom uvek zaoštrenom olovkom; posle sam sve lepo prekucao na staroj električnoj pisačkoj mašini koju sam kupio za dvadeset dolara na dvorišnoj rasprodaji u komšiluku. Morao sam da joj promenim osigurač, dobro da je očistim od prašine i masnoće, i da stavim novu pantljiku. Toliko sam je brisao da je počela da svetluca u mraku. A pisao sam o pesniku koji je odlučio da je došlo vreme da piše priče, ali nikako ne uspeva da se oslobodi sažimanja, koje je smatrao neophodnim za sastavljanje stihova, i posveti se razlaganjima koja, kako je verovao, čine osnovu

proznog govora. Njemu je i dalje svaka rečenica bila stih, kao što je svaka priča bila pesma, jer forma, uviđao je, uopšte nije bila važna. Svet se oko njega raspadao, vodio se rat, umrla mu je majka, i osetio je, uprkos svim proznim sažimanjima, kako povest njenog života postaje u njemu stvarna, kako ga uvlači u sebe i primorava da odigra odavno utvrđenu ulogu. Nisam znao kako da završim priču, nisam znao ni da li je to doista priča, a onda sam napisao, i to je jedino što sam izmislio, kako na obali reke sreće devojkicu kojoj u dugom monologu saopštava da je ljubav poslednje uporište, i da, ukoliko ga izgubimo, život postaje beskrajno tonjenje. Nije bio siguran da li ga je devojkica razumela, što mu, uostalom, uopšte nije bilo važno, jer on nije pričao njoj, nego sebi. Reka polako nadolazi na poslednjoj stranici, i oni, kada se pesnikov monolog završi, odlaze gacajući kroz blato. Sve sam to napisao na engleskom jeziku, pomoću rečnika, naravno, premda nisam uspeo da pronađem najbolja rešenja za stihove koje pesnik u dva navrata izgovara, prvi put na balkonu, zagledan u zvezdano nebo, drugi put pre nego što zagazi u žitki mulj. Stihovi su poticali iz pesama koje sam davno napisao, i koje, uzgred, niko nije hteo da objavi. Bili su puni praskavih suglasnika i dugih samoglasnika, i ta smena praska i opuštenosti, to je ono što nisam uspevao da ponovim na drugom jeziku, što nije, dakako, bilo važno za samu priču, ali je u meni budilo osećanje nelagodnosti i podsećalo me da se život ne može seći kao pita s mesom ili, što mi je draže poređenje, kao čokoladna torta. Priču sam stavio u koverat, odneo na poštu i poslao Donaldu. Mnogo mi je bilo teže da napišem propratno pismo; potrošio

sam, verovatno, više papira za to pismo nego za celu priču. Nisam mogao da se oslobodim pomisli da je Donald pisac, i stoga je ton pisma stalno klizio niz nanose poniznosti, kao da sam se obraćao birokrati od čijeg rešenja je zavisila moja celokupna egzistencija. Da ga je videla, moja majka bi ga odmah pocepala. Za nju je otvorenost predstavljala jedini mogući način postojanja, ništa drugo nije priznavala. Bolje je da lupaš kao Martin po guslama, govorila je, nego da obilaziš kao kiša oko Kragujevca. Isto tako, nije nikada verovala onima koji propovedaju, nego onima koji delaju. Ko zna gde je, rekla je jednom, nikada ne pita: ko sam? Mnogo godina kasnije, dok smo pili popodnevnu kafu, nastavila je tu rečenicu i dodala da za onoga ko sebe stalno pita ko je, kao da mu neko neprekidno udara na vrata duše, ne postoji niko drugi. Zato je, pretpostavljam, spavala pored oca u nezagrejanoj sobi iako je žudela za toplotom; otac se pokrивao tankim jorganom, ona je stenjala ispod perine; otac je stalno otvarao prozore, ona ih krišom zatvarala; otac je zimi često išao gologlav, ona je štrikala kape koje su, kako su godine odmicala, postajale sve deblje. Prva je od svih nas uveče odlazila da legne. Ujutru je prva bila na nogama, ložila vatru u šporetu, kuvala kafu, spremala doručak, čistila pepeo iz kaljevih peći, odlazila da kupi novine. Otac je bio miran, spokojan kao Buda; majka je bila živa vatra, gorela je kao večni plamen. Tako sam bar mislio dok sam bio dečak i verovao da je svet nepromenljiv. Ali, kada je otac umro, i ona je počela da se gasi, čak joj je koža na rukama i obrazima, pomišljao sam kada bih je dotakao ili poljubio, postajala hladnija. Desetak godina posle očeve smrti, ugasile su joj se oči, i

znao sam da nemam više čemu da se nadam. Ne znam čemu si se uopšte nadao, rekao bi na to Donald, i ne pokušavajući da prikrije trag zlobe u svom glasu. Do tada sam, naravno, naučio da se svet menja i da je promena postojana, da je mena, zapravo, pravo lice sveta, ali ipak sam verovao da u tom svekolikom pretapanju postoje ostrvca nemenjanja, zatvoreni sistemi koji se odupiru svakom pokušaju preobražaja. Tu bi Donald već počeo da me sažaljeva, ne bi mu više bila potrebna zloba. Kada su tenkovi ušli u Sloveniju, hteo sam da zatvorim vrata i spustim šalone, da isključim televizor i odreknem se dnevne štampe, ne bih li tako, kao u kakvoj priči, sačuvao ono što je preostalo od našeg porodičnog organizma. Majka je, međutim, bila uporna, pritiskala daljinski upravljač i pomno pratila povišene glasove spikera koji su lebdeli iznad brze smene treperavih slika. I sada mislim, dok sedim u kući koja nije dom, da je to činila s određenom namerom, ne da bi meni napakostila niti da bi doznala šta se doista zbiva, jer je znala, s obzirom na to da je preko glave preturila znatno krvavije sukobe, da u ratu nema istine, nego samo prilagodljivih tumačenja, već zbog toga što je želela da ubrza svoj kraj. Kao što je moj otac, uveren sam, odlučio da umre kada je shvatio da može da živi jedino kao nemoćno, obogaljeno telo, prepušteno milosti drugih ljudi, tako je moja majka, ne želeći da u ponavljanju istorije ponovo proživljava svoj život, rešila da pristupi smrti. Rekla je sebi: sutra ću umreti, i narednog dana bila je mrtva. Živela je, u stvari, još dva dana, ali to je samo zbog toga što savremena medicina raspolaže mogućnostima da produži pulsiranje organizma, da podbode

srce kao da je život konj koji mora da osvoji veliki derbi. Kada sam je posetio u bolnici na dan uoči njene smrti, ležala je na leđima i visoko podignutom desnom rukom, s ispravljenim kažiprstom, pokazivala u ugao sobe. Tamo je, rekla je kada sam se nagnuo nad nju. Osvrnuo sam se i pogledao. Ugao je bio prazan, ne računajući nekoliko niti paučine koje su vijorile na nevidljivim vazдушnim strujama, kao što je ona bila prazna, ne računajući poslednje niti života koje su se kidale i treperile dok se njena duša podizala u visine. Ovde, u uglu nema ni paučine, ne moram da se osvrćem. Majčin glas načas postaje glasniji, kao da se naglo približila mikrofonu i odmah udaljila. „Naravno“, rekla je, „život ne može da se izmeni, i što više pokušavaš da ga uhvatiš, sve više ti izmiče.“ Ponovo se zagledala u svoje šake. „Kada pomislim šta je sve promaklo između ovih prstiju, mogla bih da ih odsečem, ali znam da to ne bi ništa vratilo. Ono što jednom ode otišlo je zauvek. Možda sam to već rekla?“ Čujem sebe kako govorim da nije, pa čak i da jeste, kažem, ne mari. Poslednje moje reči dopiru sasvim razgovetno, kao da sam se nagnuo nad magnetofon da proverim koliko trake je još preostalo. I sada se naginjem, i vidim da su oba kotura podjednako popunjena. Vrhovima prstiju majka je dotakla slepoočnice, kapke, uglove usta. „Htela sam još nešto da kažem“, rekla je, „ali više se ne sećam šta.“ Čekao sam. „Možda možemo sutra da nastavimo“, predložio sam, sa čime se majka bezglasno složila, ali narednog dana, iako sam sve pripremio i majka čak sela na stolicu naspram mikrofona, ništa nismo uspeli da snimimo. Upravo kada je traka počela da se okreće, neko je zazvonio na našim ulaznim vratima, u susednom

stanu je zalajao pas, majka je požurila da otvori i nije se više vratila u dnevnu sobu. Sve sam to sada čuo: rezak zvuk zvona, za koje smo uvek svi govorili da je preglasno premda ga nikada nismo zamenili, prigušen lavež, škripu stola o koji se majka oslonila kada je ustajala, nerazgovetan žamor u predsoblju, udar kuhinjskih vrata, svoje nakašljavanje. Jedino se nije čulo kako se ona nije vratila. Zaustavio sam traku, premotao je i stavio u crvenu kartonsku kutiju, potom isključio magnetofon, spakovao mikrofon i smotao kablove. Sve sam odneo na mesto: magnetofon ispod ormara, pribor u fioku, kutiju s trakom na policu s knjigama, tamo gde su već počivale ostale trake. Malo kasnije sam se vratio i sve četiri trake gurnuo iza tomova Akademijinog *Rečnika srpskohrvatskoga jezika*, gde su ostale četrnaest godina. Pomerio sam ih samo jednom, sedam godina kasnije, kada smo poslednji put krećili stan. Svaku knjigu sam tada uzeo u ruke, obrisao je od prašine, stavio u neku od kartonskih kutija koje sam danima pre toga donosio iz kasapnice i bakalnice. Kada je krećenje, koje uvek deluje kao beskrajni poduhvat, ipak okončano, svaku knjigu sam vratio na njeno staro mesto, ništa nisam promenio. Pretpostavljam da i sada, sa izuzetkom *Biblije*, dva rečnika i ilustrovanog vodiča kroz Stenovite planine, koje sam doneo u Kanadu, i dalje tako stoje, jedino što su pokrivene slojem nove prašine. Jednu stvar čovek nauči kada, makar posredno, prođe kroz iskustvo rata: da se ceo život sastoji od gomilanja predmeta, bez obzira na to da li su to knjige, peškiri, jastučnice ili grafike, kao da je njegov smisao u tome da sami sebi podignemo muzej koji se ranije ili kasnije, a pogotovo u trenutku kada odlazak

postaje neminovan, pretvara u skup neupotrebljivih stvari. Zbog toga sam, siguran sam, tako brzo raščistio sve majčine stvari, i samo pet-šest dana posle njene sahrane ništa više u stanu nije odavalo njeno prisustvo. Kada je umro otac, svaku njegovu stvar smo merili, prvo u desnoj pa u levoj ruci, kao da je od svake od njih zavisilo i naše trajanje. Od majčinih stvari ništa nije zavisilo. Zemlja se raspadala, ja sam se raspadao, uspomene su bile balast koji je silovito vukao prema dnu. Tada sam, dok sam trpao njene stvari u plastične kese i velike kartonske kutije od keksa i mesnih narezaka, pronašao pisma njenog prvog muža i smotuljak novčanica iz Kraljevine Jugoslavije. Smotuljak sam poklonio dečaku iz susedne zgrade kojem sam i ranije davao poštanske marke i novčiće donete sa putovanja u strane zemlje. Pisma sam pročitao. Čovek koji ih je pisao znao je da će umreti, iako se trudio da to sebi ne prizna i pominjao „skori transport“ koji je trebalo da ih odvede „u neku daleku zemlju“, na prinudni rad. Odveo ih je u neku šumicu u okolini Beograda, gde su, pokošeni mitraljeskim zrnima, padali u mnogo bližu i stvarniju zemlju, u rupe koje su pre toga najverovatnije sami iskopali. Nisam znao da li je to odgovaralo istorijskoj istini, ali sam mogao da zamislim kako upravo u tom trenutku, dok sam čitao, slični transporti kreću ka sličnim šumicama u nekom drugom delu moje zemlje. Oružje se od onda promenilo, postalo lakše i brže, ali alat za kopanje zemlje je ostao isti: ašov i lopata, ponekad budak ili goli ljudski prsti. Ništa od toga nije pisalo u tim pismima; čak i da je nešto znao, majčin prvi muž sigurno to ne bi smeo da napiše; ono što je znao, međutim, bila je njegova ljubav. Da

nisu stigla iz logora, moglo bi se pomisliti da su pojedine rečenice napisane sa velike udaljenosti, možda sa poslovnog puta koji tek što se nije okončao. Potom briga zamenjuje ljubav, oseća se strepnja nad sudbinom žene i dece, vera da se tok sudbine još može izmeniti. Postoje i delovi u kojima bolno jadikuje nad sobom, ali i rečenice u kojima na svoju ženu svaljuje deo krivice za stanje u kojem se nalazi. Da su, kada su napustili Zagreb, ostali u Bosni, ništa od toga, bio je uveren, ne bi im se desilo. Nije znao, nije mogao da zna, da su bosanski Jevreji stradali kao i svi drugi Jevreji sa područja Nezavisne Države Hrvatske, najčešće u ustaškim logorima, što je zapravo bila jedina razlika, jer su logorom u kojem se on nalazio upravljali Nemci. Poslednje pismo nosilo je datum 14. novembar 1941. godine. U njemu je napisao, gotovo sa olakšanjem čoveka kome je dojadilo da strepi nad svojom sudbinom, da je napokon došao trenutak njegovog transporta. Možda već narednog dana, pisao je, otići će nekud daleko, nije znao kuda, ali duboko uveren da ih ipak ništa, nikakva daljina i nikakva zbivanja, neće rastaviti. Ako bi ona, kojim slučajem, naknadno dobila kofer s njegovim stvarima, ne treba da brine, jer su mnogi tako odlazili, bez ičega, jer im tamo kuda su išli, rekli su im, ništa od toga nije bilo potrebno. Uostalom, pisao je, on se rada nije nikada bojao, pa zašto bi strepeo od dodatnog rada, ma kako naporan bio? I onda je napisao: znaj da mi je želja da mi sinovi budu odgojeni kao Srbi, a nipošto kao Jevreji. Reč „nipošto“ bila je podvučena debelom talasastom linijom. Nisam mogao da verujem svojim očima. Papir mi je ispao iz ruke, i kada sam se sagnuo da ga podignem, udario sam čelom

u ivicu stola. Ponovo sam pročitao tu rečenicu. Koliko je očajanja bilo u tom čoveku kada je mogao da pomisli da je vaspitanje jače od sudbine? Pokušao sam da predstavim sebi svoju majku kako sedi u nekoj slabo osvetljenoj sobi i naginje se nad to pismo, isto tako kao što sam se ja naginjao nad njim, s tim što je meni bol dubila čeonu kost a njoj izjedala srce. Nikada ona ne bi to učinila, znao sam, jer je već toliko puta do tada promenila svoje biće upravo da bi očuvala jevrejstvo te dece, isto kao što je, posle rata, ponovo promenila biće da bi unela jevrejstvo u svoju novu decu, u svoju sestru i mene. Nisam bio siguran da sam to potpuno razumeo, ali sam mogao da naslutim teret koji je zbog toga nosila u sebi. Odrekavši mu poslednju želju, ona se i njega odrekla; odabravši ponovo Jevrejina za muža, ona je pobedila zlo koje je prethodno njega pobedilo i navelo da se gnuša sebe. U krajnjem ishodu, međutim, ona ga je izneverila, iako ni pre ni posle toga nije nikoga izneverila, i ta činjenica je uvek stajala uz nju, kao senka. Zašto, onda, nije uništila ta pisma? Više nisam mogao da je pitam. Moj život je odjednom postao odgovor na život čoveka koga nikada nisam video; postojao sam da bi on, uprkos teško pojmljivoj ideji o sveopštem potiranju, mogao da nastavi da postoji. Prikupio sam pisma i pažljivo ih savio prema pohabanim linijama prevoja, potom ih vratio u žučkasti koverat, isti onaj u kojem su prebivala u majčinoj tašni. Papir se trunio; sto je bio pokriven beličastim česticama; da sam mogao da ih pogledam pod mikroskopom, da sam samo imao mikroskop, ko zna kakva bih sve fantastična obličja ugledao. Drhtao sam, lice mi se orosilo znojem, mučnina počinjala da

nadire iz želuca, i te noći, prvi put posle majčine smrti, osetio sam strah što sam sâm u stanu. Piljio sam, širom otvorenih očiju, u mrak iznad kauča na kojem sam ležao i senke koje su proletale sobom svaki put kada bi ulicom prošao automobil ili kamion. Nekada sam pomišljao da se blagodet roditeljske smrti može pronaći u činjenici da čovek napokon prestaje da bude nečiji sin i da, bar za neko vreme, hoda kao da svet pripada samo njemu, a tada, dok me je pokrivač gušio a jastučnica mi se lepila za vrat, strepeo sam od iste one samoće kojoj sam nekada pripisivao velelepnost i koja je, govorio mi je mrak, bila sve što mi je ostalo. Nikada to nisam rekao Donaldu. Nikada to, zapravo, nisam nikome rekao. Nisam ni imao kome da kažem. Rat je trajao, novac je gubio vrednost, ljudi se menjali, reči postajale sve praznije. Samo je moj strah ostajao isti. Odlagao sam odlazak na počinak sve dok mi glava ne bi klonula ili knjiga ispala iz ruke, a onda, čim bih legao i ugasio svetlo, oči su mi se nadimale i zurio bih u mrak iz kojeg se stalno nešto zaletalo prema meni. Ništa, istina, nije stiglo do mene; strah, uostalom, nije ostvarenje; strah je pretnja ostvarenja, mogućnost da se nešto desi. Uzalud sam to ponavljao u sebi, kao što sam uzalud ostavljao upaljene stone lampe. Uvek sam video istu onu prazninu koju je gledao majčin prvi muž u noći uoči odlaska njegovog transporta, tog žalosno kratkog putovanja do mesta gde ih je već čekao iskopan grob. Sve ostalo što se desilo posle toga mogu sada, dok sedim pored stola na kojem magnetofon leži kao novi mrtvac, da svedem na jednu dugu rečenicu. Pokušavajući da pobegnem od svog straha, očajanja i bola, spas sam tražio u tonjenju u

strah, očajanje i bol koji su bili veći od moga, i tako sam prihvatio ponudu da radim u kancelariji jedne međunarodne humanitarne organizacije, zadužene za raspodelu pomoći i prikupljanje podataka o izbeglim licima, što me je obavezivalo da se neprekidno susrećem sa onima čija nesreća nije bila simbolična poput moje, da pomažem staricama da prekorače preko praga, da upravljam drhtave ruke prema linijama na formularima koje su bile određene za svojeručne potpise, da posmatram dečje oči koje nikada, ma koliko na njih motrio, nisu treptale, kao da ih je nešto zauvek ostavilo otvorenim, potom sam počeo da posećujem izbegličke logore, da razgovaram i beležim izjave, popisujem izgublenu i uništenu imovinu, pravim spiskove izgubljenih i nestalih ili onih koji su jednostavno zaboravljeni, da slažem gomilice gotovo bezvrednih novčanica prema kojima su se pružali prsti sa iskrzanim noktima, da nađem lutku za devojčicu koja nije mogla da se seti svoga imena, pelene za bebe, lekove za hronične bolesnike, da prevodim i tumačim, opisujem i sažimam, sve do trenutka dok nisam osetio da više ništa ne osećam i da je tuđi strah od menjanja i gubljenja sveta poništio moj strah od ponavljanja sveta. Onda sam otputovao. Ne odmah posle toga, naravno, ali žurim sada sa tim iskazom, jer mi pogled na četvrtasti zidni sat kazuje da uskoro mogu da očekujem Donaldov dolazak. Javio mi se kada je primio moju pošiljku, još je nije bio otvorio, i predložio da me poseti naredne subote, odnosno danas, nešto posle deset uveče, čim završi sa vežbama u teretani i plivanjem u bazenu. Glas mu je zvučao ravnodušno. Ne znam zašto sam očekivao da bi trebalo drugačije da zvuči;

možda zbog toga što je moj podrhtavao dok sam odgovarao na njegova pitanja i što sam se beznadežno zapetljavao u najjednostavnijim gramatičkim konstrukcijama jezika koji sam već smatrao svojim. Izmenili smo još nekoliko rečenica o beznačajnim stvarima, o pivu i vremenu, a potom se on razgnevio kada sam mu zamerio što tako olako pristupa zahtevu Kvebeka za otcepljenjem, koji je mene, naglasio sam, neodoljivo podsećao na početak raspada moje bivše zemlje. Nismo mi takvi varvari, brecnuo se Donald. U pravu je bila moja majka, pomislio sam, nikada ne treba verovati ljudima u čijim očima se ništa ne vidi. Posle smo opet lepo razgovarali, Donald me je zamolio da pribeležim dan i čas njegovog dolaska, i potom smo, prvo on a posle ja, spustili slušalice. Ta cedulja i sada visi na frižideru, izgubljena u onom mnoštvu poruka, oglasa i uputstava za recikliranje papira, novinske hartije, konzervi i kartonske ambalaže. Dok sam je ispisivao, pomislio sam da napišem još jednu, podsetnik da Donaldu objasnim šta doista označava blato po kojem pesnik i devojka gaze na kraju moje priče, ali ubrzo sam od toga odustao. Da sam hteo da objašnjavam, onda ne bih pisao; ako sam napisao, onda ne treba da objašnjavam. Bilo kako bilo, kada sam se u dogovorenu subotu, jutros, probudio, blato mi nije padalo na pamet. Osećao sam strepnju, u to sam siguran. Da sam stajao, ne sumnjam da bi mi zaklecala kolena, isto onako kako su nekada podrhtavala kada bih na opustelim zemunskim ulicama, kasno noću, sretao milicajce. I tako sam, da bih savladao nespokoj, odlučio da preslušam trake sa majčinom ispovešću. Pokušavao sam to da uradim nekoliko puta ranije, prvi put onog dana

kada sam doneo magnetofon iz Donaldovog podruma, ali nijednom nisam uspeo sebe da privolim na toliku strpljivost. Prvo me je nerviralo cviljenje gumica i razlabavljenih osovina, onda sam posumnjao da sam poremetio redosled traka, jednom prilikom sam zaplakao i pluća su me zbolela od silovitih jecaja, a sve vreme me je proganjala bojazan da bi me povratak maternjem jeziku, pojačan činjenicom da ga izgovara upravo moja majka, vratio tamo kuda više nisam hteo da se vraćam, pogotovo sada kada sam, zahvaljujući tuđem jeziku, napokon počeo da se osećam kao neko drugi. Ima onih, i ovde i tamo, koji bi rekli da je to pre razlog za osećanje stida nego za nagoveštaj potpunog ispunjenja, ali teši me pomisao da to ne bi rekla moja majka. Mogu da se stide, kazala bi, samo oni koji su te primorali da pomisliš na stid. Ne znam šta bi Donald rekao. Verovatno bi ćutao ili zapisao nešto u svoj blokčić. Kada bi to činio, stranicu na kojoj je pisao skrivao je levom rukom, mrštio se i oblizivao usne. Nisu mi smetali njegova ruka i oblizivanje, ali sam u svakoj takvoj prilici hteo da mu spustim dlan na čelo i izravnam bore, jer bi pisanje, želeo sam da mu kažem, uvek trebalo da bude povezano sa radošću, čak i kada je u pitanju težak stih ili beznadežno zamršena rečenica. Nikada nisam to učinio. Znao sam, naime, s kakvim zaprepašćenjem bi me pogledao da sam mu dotakao samo vlas kose, a kamoli kožu. Možda bi čak pao sa stolice ili prevrnuo čašu s pivom. Strašan je dodir ljudske ruke. Tako glasi jedan moj stih, možda naslov jedne moje pesme. Nisam tada mogao da pretpostavim da ću ubrzo posle očeve smrti pomisliti kako se on i ja nismo nikada doticali. Zagrljaji su pripadali majci; on je uvek ostajao izvan

dometa dodira. Majka je jurila u susret; on je čekao da mu se priđe. Majka je znala kada se govori glasno, kada se šapuće, kada se miluje; on je stalno govorio istim glasom, kao da između reči nema nikakvih razlika. Možda bih sve to mogao da ispričam Donaldu kada dođe, umesto što pričam sam sebi. U svakom slučaju, trebalo bi da mu prepričam ono što sam čuo sa majčinih traka, ne u potpunosti, naravno, ne sve, ali ipak što detaljnije, ukoliko bude imao toliko vremena, toliko strpljenja da sluša. Ustajem, odlazim do prozora, osluškujem. Trake leže na stolu, svaka u svojoj zaštitnoj kartonskoj kutiji. Ako ne računam knjige koje sam doneo, trake su jedini dokaz mog postojanja u vremenu; glas koji više nije glas, koji je onostran i odsutan, tek mehanička zamena stvarnosti, potvrđuje moju prisutnost; tu sam zahvaljujući onome što nije tu. Pretpostavljam da sada, nakon što sam preslušao trake, mogu da ih spakujem i pošaljem u Beograd. Ostaće mi još samo knjige, ali lako je osloboditi se knjiga, kako svetih, tako svetovnih; nikada još knjige nisu predstavljale nepremostivu prepreku. Možda žurim, možda bih bolje učinio ako bih otišao u kuhinju, oprao šolju i tanjirić, obrisao mušemu, pregledao poruke na vratima frižidera. Na samo jedan način može da se čeka, govorila je moja majka, a to je da se ne čeka. I dok smo svi mi šetkali od vrata do prozora, krivili vratove i izvirivali u zoru ili predvečerje, ona je nalazila neki posao u kuhinji, čistila šargarepu ili mladi grašak, seckala luk, strugala šerpu, mesila testo. Potpuni spokoj ostvarivala je tako što je sa listića i isečaka prepisivala recepte u svoju kulinarsku svesku. Ponovo sedam, ponovo ustajem, ponovo odlazim do prozora, ponovo

osluškujem. Sve je to nepotrebno, naravno, jer Donald će doći svojim kolima, što znači da ću ga, imajući u vidu mir koji vlada krajem u kojem živim, čuti čim skrene sa glavne ulice. Kada dođe, osvežen plivanjem u bazenu i snagom prikupljenom u teretani, biće to veoma prikladan kraj dana, krcat simboličnim značenjem, pogotovo za onoga ko ga je, poput mene, proveo u neprekidnom survavanju niz litice uspomena dok je snaga curila iz njega kao da je telesna tečnost. Čak i onaj ko ne ume da piše može to da vidi, da povuče linije koje iz suprotnih smerova hrle prema tački preseka, jedna koja beleži gubljenje i iščezavanje, druga koja označava obnovu i jačanje, do istog onog mesta gde im se pridružuju spirala sećanja, koja vodi naniže, i spirala samouverenosti, koja ne vodi nikuda, premda bi Donald pozeleno od jeda zbog te opaske. U toj tački, dakle, sve se završava i, u isti mah, sve počinje. Čak i onaj ko ne ume da piše može da vidi da se tu svet pretvara u tekst, da prizori postaju slova, da se tišina pretapa u belinu papira. Jedan život se, simbolično i praktično, završava u istom danu u kojem, simbolično i praktično, započinje novi život. Izlazi majka, a ulazi Donald; tako bi pisalo u dramskom tekstu kada bi sve ovo bilo pozorišna predstava, a ne stvaran život. Negde se zatvore jedna vrata, negde se otvore druga, svetlost počinje da buja, načas je cela scena okupana sjajem, i onda, znatno kasnije, pada zavesa. To me podseća da sklonim zavesu sa svog prozora, jer bi Donald, ugledavši prigušenu svetlost, mogao da pomisli da sam zaspao. Nikada, u stvari, nisam bio budniji, spremniji za ono što će se desiti, za ono što bi, bolje je da tako kažem, trebalo da se desi. Moja majka bi se sigurno usprotivila.

Nipošto ne stavljam sve u ruke jednog čoveka, govorila je, uvek sačuvaj jedan deo za sebe. Ne znam kojim povodom je to rekla, a možda se i nije obraćala meni, nego mojoj sestri, ali to nije važno. Ja sam *već* stavio sve u Donaldove ruke, i kada to kažem, onda doista mislim na sve, ništa nije ostalo, ponajmanje deo o kojem je majka govorila, jer Donaldu nisam ponudio samo stranice sa pričom, već i sve ono što bi posle te priče moglo da se desi ukoliko, naravno, prihvati to što sam napisao. Ceo jedan mogući život prepustio sam njegovim rukama, a u činjenici da Donald dolazi kod mene posle plivanja i vežbanja pronalazio sam potvrdu njegove želje da još čvršće pridrži sve što sam mu ponudio. Mogu da razumem opreznost moje majke i ne sumnjam da bih isto tako postupio da sam na njenom mestu, ali nisam na njenom mestu, nisam, u stvari, ni na jednom mestu, i možda, kada govorim o mogućem životu, govorim zapravo o mestu, o životu koji postaje mesto. Život bez mesta je puko lepršanje. Ne znam ko je to rekao; moja majka sigurno nije, bez obzira na to što je proživela svoj život upravo kao da je mesto. Tamo gde se nalazila, tamo je pripadala; ne bih mogao to da kažem za sebe. Da umem bolje da pišem, mogao bih od tih razlika da napravim priču, povest ispisanu u naizgled protivrečnim fragmentima, objedinjenim istim osećanjem gubitka, tako da se na kraju svako udaljavanje pretvori u približavanje. Opet žurim, naravno, i već govorim o mogućnosti da bolje pišem, a još ne znam da li uopšte umem da pišem. Uskoro ću ponovo početi da izvirujem kroz prozor, da otvaram vrata, možda ću čak otići do ruba pločnika, možda ću sesti na travu. Bilo bi ipak bolje da operem šolju i tanjirić,

pokupim zalutale stvari i zategnem prekrivač na krevetu. Donald, uveren sam, ne voli nered. Ako je to tačno, onda između njega i moje majke postoji neka sličnost. Ona bi se, čim bi otvorila vrata neke sobe ili kuhinje, ustremila prema zaboravljenom predmetu, pepeljari s opušcima, tanjiru s korama od jabuka, netaknutoj prašini, mrlji na prozorskom oknu. Ništa nije izmicalo njenom pogledu, njenom dodiru, njenoj brizi. Jedino o njoj niko nije smeo da brine. Ljutila se zbog naših pokušaja da protumačimo njeno bledilo ili tamne podočnjake. Sama je sipala vrelu vodu u termofor, kuvala čajeve, mazala zglobove, spremala obloge od rakije i luka. Ujutru je ponovo bila prva na nogama, palila vatru u šporetu, potom odlazila u kupovinu. Noć je bila za bolest; dan je morao da ostane isti. Dovoljno sam života prebacila preko glave, govorila je majka, ne mogu da načinjem još jedan. Prvi deo te rečenice upotrebio sam za početni stih pesme o starici koja sedi na klupi pored stabla višnje, premda se nastavak razlikuje i ne nudi čak ni mogućnost postojanja novog života. I početak se zapravo razlikuje, s obzirom na to da ne ističe, kao u majčinom slučaju, dovoljno veliki broj preživljenih života, već njegovu količinu, dovoljnost mere. U svakom slučaju, čak i ukoliko između ta dva značenja nema bitne razlike, starica u pesmi je znala da tamo gde se nalazi kraj nema nikakvog početka. Kraj je kraj. Mogu da pretpostavim šta bi Donald rekao za takvu poruku dela, ali tada sam bio dovoljno mlad da verujem u neke druge stvari, na primer, u blagotvorno dejstvo oslobođanja od straha od smrti. To što nisam napisao svoju pesmu u prvom licu, nego sam je stavio u staričina usta, svakako

kazuje nešto o meni, možda više nego sama pesma. Moje lice se čitalo, tvrdila je majka, kao knjiga napisana krupnim slovima. Verovatno se i sada tako čita, jedino što su slova postala sitnija i njihovo značenje manje dostupno, pogotovo u ovoj zemlji, u kojoj je izraz manje važan od reči a usta kazuju više od oka. Nije važno kako ko gleda, već kako ko govori, i ko ne ume da govori, taj je slep. Skroman je to zaključak, ništa naročito, ali mali uvidi meni i dalje donose veliku radost, zbog čega Donald, kada sam mu to prvi put pomenuo, nije mogao da sakrije svoje iznenađenje. Prema njemu, Evropljanin, kao ni Amerikanac, nije u stanju da u malom vidi lepotu i veličinu; za takvo nešto sposoban je samo čovek sa Istoka; Evropljanin, doduše, nalazi lepotu u harmoničnom odnosu velikih formi, dok Amerikancu nije potrebno ništa drugo osim same veličine; tačka na Istoku ima kosmičke dimenzije, dok na Zapadu postaje forma bez svojstava. Onaj ko u Severnoj Americi ne veruje u veličinu, rekao je Donald, taj nema šta ovde da traži. I tada smo sedeli u restoranu na rečnom ostrvu i praznili bokale s pivom, dok se oko nas sa svih strana podizao grad. Sada više nisam siguran da li je to bilo na početku našeg poznanstva ili se odigralo kasnije, ali i da sam vodio dnevnik ili bar urednu hronologiju, to ne bi ništa izmenilo. Reči ne postoje u vremenu; one se izgovaraju ili ne izgovaraju, to je sve; ne postoji treća mogućnost. Čak i kada su snimljene na magnetofonskoj traci, one ne postoje u prošlosti, nego samo u času kada neko odluči da ih ponovo čuje, da im omogući da ponovo govore, makar posredstvom elektronike, plastike i magnetnih struja. Ni tada, međutim, one neće govoriti iz manje ili više određenog

segmenta prošlosti, već će se uvek potvrđivati u novom otvaranju sadašnjosti, što znači da nikada, zapravo, neće biti iste, s obzirom na to da se ne mogu dva puta ponoviti svi oni parametri koji određuju bilo koji sadašnji trenutak. Možda, pomišljam, ne bi trebalo da vraćam trake sa majčinim glasom u Beograd? Možda bi bilo svrsishodnije da ih zadržim i da ih, kada se sve ovo okonča, pa i pre, preslušam još jednom, čak i više puta? Da imam pri ruci olovku i komadić papira, ne bih propustio to da zapišem i prikačim među ostale cedulje na mom frižideru. Majka bi se, naravno, zgrozila kada bi videla tu šumu poruka: ono što možeš da uradiš danas, stalno je ponavljala, ne ostavljaj za sutra. I nikada nije ništa ostavila. Mnogo vremena mi je trebalo da se oslobodim uznemirenosti koju je u meni izazivala konačnost te rečenice jer, uprkos svim nastojanjima, nisam mogao da privolim sebe na takvu vrstu reda. Ustajao sam u isto vreme, legao u isto vreme, vodio pedantne rokovnike, ali uvek se nešto prebacivalo preko ruba dana, uvek nešto ostajalo za sutra ili, češće, za prekосуtra, pogotovo kada sam iz jedne sedmice prelazio u drugu ili kada bi se završio jedan mesec i počinjao novi. Doduše, sve je to postalo bespredmetno kada sam se lišio rokovnika i počeo da ostavljam poruke na vratima frižidera. Sve u svemu, mislim dok piljim kroz kuhinjski prozor u sve gušći mrak, sasvim je izvesno da više nisam onaj koji sam nekada bio, kao što je izvesno da, posle Donaldovog dolaska, više nikada neću biti onaj koji sam sada. Kada se podvuče crta, govorila je moja majka, onda možeš da uradiš samo dve stvari, da sabereš ili oduzmeš, nema više nikakvog dopisivanja. Naglo se podižem

na prste, oslušujem, ali ubrzo prepoznajem zvuk susedovog automobila. Donald, dakle, još putuje. Majka je, međutim, bila u pravu: život uvek mora da se živi iz početka; u džepu možeš da imaš pregršt fotografija, i to je sve, nema osvrtnja, nema poređenja, nema traganja za sličnostima i razlikama. Ništa nije slično, ništa nije različito. Svaka stvar je stvar za sebe, kao što je svaki čovek vrsta za sebe, skup posebnosti, a ne zbir podudarnosti. Ako je moja majka u nečemu grešila, što sada vidim sasvim jasno, kao da je sama to izrekla na snimljenim trakama, grešila je u verovanju u nužnost mesta: život možda jeste podmetnuto jaje, smatrala je, ali gnezdo mora uvek da bude isto. Iako ovaj izbor reči može da podseti na njenu sklonost poslovicama i narodnim mudrostima, ona zasigurno ne bi to tako saopštila. Sada to nije važno; ništa više nije važno, pogotovo ako ne računam prljave sudove u sudoperi. Kada smo snimali trake u Zemunu, bio sam opčinjen očevom smrću i verovao sam da ću se, ako navedem majku da govori o svom životu, bolje pripremiti da dočekam njenu smrt. Kada je umrla, uvideo sam da nikakve pripreme ne pomažu: smrt je uvek neočekivana, možda ponajviše onda kada se pažljivo iščekuje. Otac je besneo na svom ležaju, bacaio posteljinu i cepao svoj veš, dok je majka ležala sasvim mirno, tek bi pokatkad podigla glavu sa jastuka ili ruku, kao na samom kraju. Neko bi zbog toga mogao da kaže da se otac borio za dodatni život a da se majka pomirila sa smrću; u stvarnosti, dakako, otac je prizivao smrt a majka očajavala zbog gubitka života. U svemu tome, Donald, jasno, ne bi propustio da uoči simboličnu podudarnost majčine uskovitlane sudbine sa političkom sudbinom moje

zemlje, ali bez obzira na privlačnost takvog tumačenja, bliža mi je pomisao da majka nije imala drugi izbor, jednostavno je ponavljala ono što je bilo upisano u prostoru oko nje, kao što je to trebalo da ponovi junak moje priče, ako je to doista priča. To sada znam, dok stojim u ovoj maloj kuhinji, ali nisam znao onda, dok sam, pod starinskim lusterom u dnevnoj sobi u našem zemunskom stanu, pokušavao da ugasim ljubomoru koja se u meni podizala tokom slušanja majčine priče. Da sam tamo ostao, čini mi se da sam to jednom rekao Donaldu, bio bih usisan kao mrvica. Nisam rekao šta bi me usisalo, a ne znam to ni sada. Donald nije pitao; ako je na nešto pomislio, pomislio je na tornado, nikakav drugi kovitlac nije video u svom životu, možda tek neki vir u planinskoj reci. I da sam hteo da mu objasnim silinu s kojom je vrtlog istorije uvlačio u sebe, ništa ne bi razumeo. Istorija je za njega doista bila udžbenik, priručnik o događajima koji, jednom odigrani, kako su tvrdili autori, ne mogu više da se ponove. To što je moja majka hodala malo pognuta, kao da se stalno penje uz strminu, kao da se odupire nečemu što je vuče naniže, oni bi pripisali reumatizmu, a ne istorijskoj zbilji. Donald, verovatno, nije mislio drugačije, uprkos svim mojim nastojanjima, uprkos kafi, pivu, mapama i sporim kelnericama u restoranu na rečnom ostrvu. Nikoga, u stvari, ne zanima zbir zbivanja koja čine jednog jedinog čoveka; za sve njih, sudbina je zajednička osobina, mi smo kao klasje žita ili jato riba, čak i ako nekoga spopadnu gljivice ili se uhvati na udicu, to su samo potvrde sličnosti, a ne dokazi razlika. Piljim u mrak, ćulim uši, i nabrajam u sebi šta je sve moja majka znala: da presadi, na

primer, svaki cvet u pravom trenutku i u saksiju prave veličine; da siri mladi sir; da upali vatru u šporetu i prenese žeravicu u kaljevu peć u dnevnoj sobi; da od belog luka, vinskog sirćeta i svinjske masti isprane u devet voda napravi smesu koja je, kada se razmaže po celom telu, obarala najvišu temperaturu i izvlačila najjaču groznicu; da iskoristi svaku krpicu i končić, svaki navoj žice, svaku kartonsku ili plastičnu kutiju; da od naličja napravi lice; da štrika, hekla i veze; da ređa pasijans; da izglanca parket krpom posutom parafinom; da napravi rastvor sode bikarbone za ispiranje grla; da proseje brašno kroz fino sito; da zakrpi čarapu navučenu preko drvene pećurke; da savije pitu zeljanicu; da zakolje kokošku; da razdvoji belance od žumanca; da ulupa šlag. Ništa od svega toga ne znam da ponovim. Ne umem čak ni da ćutim onako kako je ona ćutala, blago stisnutih usana, levom šakom zaklanjajući oči. Uvek je strepela da će je oči izneveriti; zglobovi pa oči, to je bio redosled njenih strahovanja; nema ničeg strašnijeg, govorila je, nego biti nepokretan u stalnom mraku. Ne sećam se šta su tačno lekari upisali u njenu umrlicu, ali nijedna od tih latinskih reči nije bila dovoljno ubedljiva. Mislim da su pomenuli srce, možda pluća i bubrege, možda i proširene vene, uobičajene stvari za uobičajenu smrt, kao da postoje dve istovetne smrti, kao da umiranje ne predstavlja čin najvišeg razlikovanja, kao da čovek u smrti ne postaje ono što doista jeste, ono što niko drugi ne može da bude. Kada je majka umrla, jedan moj deo je umro s njom, kao što je jedan njen deo umro s mojim ocem, drugi s decom iz prethodnog braka, treći s prvim mužem, i dok je rabin izgovarao molitve a grobari čekali iza gomile sveže

iskopane zemlje, oslonjeni o drške lopata, nisam mogao da razmišljam ni o čemu drugom osim o tim malim smrtima, tim malim ali pouzdanim udaljavanjima od sveta, i pomislio sam kako ću otići nekud gde moja smrt neće nikoga ozlediti, gde će svako ostati ceo. Rat je do tada postao jednoličan svakodnevni događaj, vest koja se u dnevnim novinama čitala s podjednakom pažnjom kao redovni nastavak stripova, rezultati utakmica i rubrika sa nastranostima sa svih meridijana. Nikoga nije zanimalo kraj života moje majke. Nikoga, zapravo, nije više ništa zanimalo, jer se sve ionako dešavalo mimo naše volje, čak su se i reči pretvorile u predvidljive refrene ili, u najboljem slučaju, u varijaciju koja, zapetljana u sebe, nije uspevala da kaže ništa više od onoga što smo već unapred znali. Nisam više imao zemlju, ostao sam bez majke, preostalo je još da se jezik sasvim istroši i da ostanem bez ičega. Onda sam otputovao. Sada se čak i meni čini da se sve to odigralo veoma brzo, iako je u stvarnosti mnogo duže trajalo: dve godine su prošle od onog trenutka kada sam bacio pregršt zemlje na majčin sanduk do časa kada se odlazak doista odigrao. Sve je, zapravo, bilo sporo, gotovo beskrajno, pogotovo noći u kojima sam se privikavao na njeno odsustvo. Jedino sam brzo raskrstio sa njenim stvarima; nisam ih, kao nekada očeve, premeštao iz ormana u orman, vagao prvo na jednoj, potom na drugoj ruci, umišljajući da mogu da im pronađem neku novu, katkad uzvišenu svrhu. Stvari mi nisu više ništa značile, što mi je zadavalo dodatne muke u radu sa izbeglim ljudima, jer su oni pričali gotovo jedino o stvarima, kao da se ceo život može svesti na zbir poseda i razliku gubitaka, i tog časa, kada sam to uvideo,

znao sam da sam počeo da se približavam nečem drugom. Nisam, doduše, bio siguran šta je to, kao što nisam znao pravac kojim treba da idem ni čemu treba da se približim, ali kada više ne postoji mesto od kojeg se čovek udaljava i prema kojem određuje svoj položaj u svemiru, onda je svaki smer podjednako dobar. Sve sam to pokušao jednom da objasnim Donaldu, ne tim rečima i možda ne tako jezgrovito, ali suština je bila ista. Majka se, naravno, ne može zameniti, ali zemlja i jezik, zašto da ne? Jedino tako, rekao sam, mogu da prestanem da budem tuđa zaloga, dug ili zavet, pa čak, ako poželim, i uspomena. Donald me je pogledao neveselim pogledom, onim koji mu se pojavi u očima posle trećeg piva. Nisam dalje objašnjavao, ali kada sam stavljao priču u koverat, setio sam se njegovog neizostrenog zurenja i načas sam zastao. Bilo je prekasno, i tada i sada. Odavno sam izneverio onaj savet moje majke po kojem ne treba da se uzdaš u druge ukoliko ne možeš da se pouzdaš u sebe, i preostalo mi je jedino da piljim u mrak i tumačim šumove koji dopiru sa ulice i iz mog dvorišta. Tišina se potom spušta na prljave sudove, isto onako kako se nevidljive čestice prašine lepe za kartonske kutije s magnetofonskim trakama ili kao što se grašci znoja pripijaju za moju nausnicu. Kada ih obrišem, čujem zvuk automobila koji ulazi u našu ulicu i staje pred mojom kućom. Kućica je bolja reč. Onaj ko piše, onaj ko želi da piše, mora uvek da ima na umu da se reč može samo jednom izgovoriti; ako se tada pogreši, ništa se ne može učiniti. Mogao bih možda da odjurim do prozora u dnevnoj sobi i provirim napolje, ali ostajem gde sam. Kada podignem pogled prema četvrtastom zidnom satu, vidim kako velika kazaljka, uz

nezgrapno trzaj, prelazi u naredni minut. Onda čujem tresak automobilskih vrata, potom tihi bat koraka na betonskoj stazi koja vodi do tri stepenika pred ulazom u moju kućicu. Ne čujem ta tri poslednja koraka, ali zamišljam Donalda kako se uspinje, osvežen, osmehnut, s kažiprstom već podignutim u smeru dugmeta za zvono na levoj strani ragastova. I kada doista začujem zvono, ne oklevam ali i ne žurim. Udišem vazduh kao da je to sasvim drugi vazduh, kao da to više nisu moja pluća, kao da to više nisam ja. Tako se, kažem sebi, oseća voće pre nego što ga mikser pretvori u sok, tako strepi balance pre nego što ga žica za lupanje preobrati u šlag. Majka bi sigurno bila ponosna na ova kulinarska poređenja, čak i kada bi znala da ona nagoveštavaju preobražaj u nešto drugo. U nekog drugog, pomišljam i otvaram ulazna vrata. Donald stoji pred njima, kao što sam zamislio, ali na njegovom licu nema osmeha. Nema ni svežine i opuštenosti koje sam očekivao: lice mu je tvrdo, ramena povijena, stopala čvrsto oslonjena o zemlju. Pripisujem to činjenici da je ostao na drugom stepeniku i da ga prvi put sada gledam iz tog ugla, ali kada mi pruži fasciklu s rukopisom, ruka mu zadrhti kao da podiže jedan od svojih kofera. Rukopis je, vidim dok ga ovlaš prelistavam, prepun ispravki, podvučenih mesta i precrtanih reči, zapažam i niz velikih upitnika. Zatvaram fasciklu i pomeram se u stranu; Donald, međutim, ostaje na istom mestu. Mogao bih možda i ja da se vratim na prethodno mesto, ali ne mogu da utvrdim gde sam stajao. Mrak iza Donaldovih leđa je gušći od sumraka koji prekriva nebo i kroz koji ponegde još probija odsjaj plavetnila. Da umem doista da pišem, i da imam bar komadić

papira i grafitnu olovku, mogao bih da zabeležim našu nepokretnost i da u njoj prepoznam najavu promene, čas kada se srce odlučuje na skok u slom. Potom plavetnilo iščezava, ragastov se puni tminom, i kada pokušam da zatvorim vrata, osetim kako se mrak odupire. Pritiskam ramenom, poturam stopalo, naslanjam celo telo na glatku površ. Brava napokon škljocne. Tada se oprezno, sasvim oprezno, udaljavam unatrag sve dok mi nešto ne dotakne leđa.

David Albahari
MAMAC

Izdavač:
Čarobna knjiga

Za izdavača:
Borislav Pantić

Plasman:
021/439-697

Lektura:
Nevena Bojčić

Korektura:
Jelena Trošić

Štampa:
Simbol, Petrovaradin

CIP - Katalogizacija u publikaciji, Biblioteka Matice Srpske Novi Sad

821.163.41-31

АЛБАХАРИ, Давид, 1948-

Мамас / David Albahari. - Beograd : Čarobna knjiga, 2021
(Petrovaradin : Simbol). - 139 str. ; 21 cm. - (Biblioteka 44°N i 20°E)

ISBN 978-86-7702-873-2

COBISS.SR-ID 47909641